

SƏMƏD QASIMOV,
YUSİF TALİBOV

ƏLAHİDDƏ PEDAQOĞİKANIN ƏSASLARI

(dərs vəsaiti)

Azərbaycan respublikası Təhsil nazirliyinin 05.05.2000-ci il tarixli 425 sayılı əmri ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

Çarşıoğlu

BAKİ-2000

ƏLAHİDDƏ PEDAQOQİKANIN İZAHİ

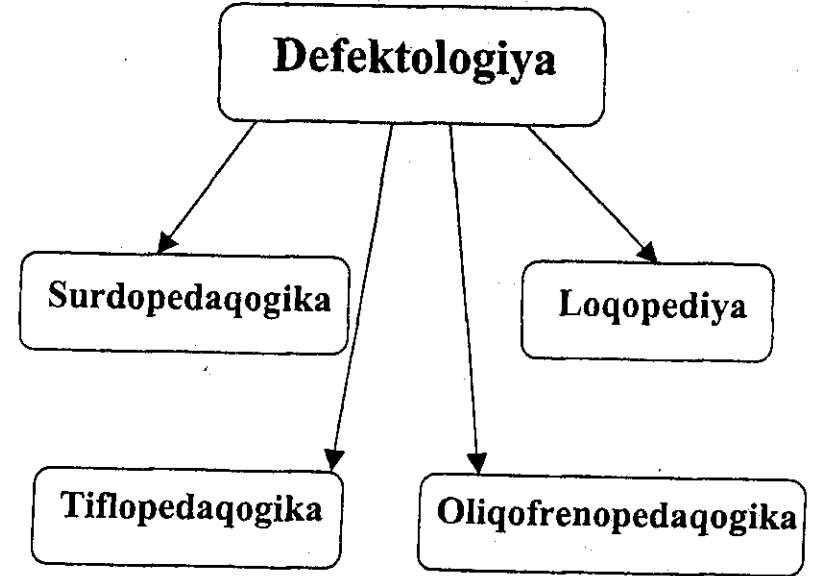
Elmi redaktoru: Pedaqoji elmlər doktoru
A.N.Abbasov
Rə'y verənlər: PKİA və YHI-nin pedaqogika kafedrası-
nın müdiri prof. **K.Ə.Kərimov**, Kar
uşaqlar üçün internat məktəbin direktoru
M.İ.Səmədova,
Kor uşaqlar üçün internat məktəbin di-
rektoru **M.Hüseynquliyev**.

Qasımov S, Talıbov Y. Əlahiddə pedaqogikanın əsasları. Dərs
vəsaiti. Bakı: Çarşıoğlu, 2000. – 120 s.

Əlahiddə pedaqogika dərsləri xüsusi məktəb, pedaqoji texnikum və
ali pedaqoji institutunda işləyən müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.
Dərslərdə pedaqogikanın ümumi əsasları, təhsil, təlim, tərbiyə nəzəriyyəsi
və məktəbi idarəetmə məsələləri yığcam şəkildə sistemlə izah edilir.

Q 0303050000-274
082-00

© «Çarşıoğlu» nəşriyyatı, 2000

Surdopedaqogika - (Kar və zəifşidən) uşaqlar pedaqogikası.
Tiflopedaqogika - (kor və zəifgören) uşaqlar pedaqogikası.
Oliqofrenopedaqogika - (Əqli və fiziki cəhətdən geri qalan)
uşaqlar pedaqogikası.
Loqopediya - (Nitqi qüsurlu, kəkələmə, tın-tınlı səs) nitq nöq-
sanları üzrə iş.

GİRİŞ

Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Respublikamızda fiziki və psixi inkişafında nöqsanları olan uşaqların sayının artması müşahidə olunur. Belə uşaqların sayının getdikcə artmasına ətraf mühitin pisləşməsi, müəyyən qrup valideyinlərin xəstəliyi, spirtli içkilər, narkomaniya, həyat tərzinin çətinlikləri, bir qrup qadınların mə'nəvi pozğunluğu və s. ciddi tə'sir edir. Respublikamızda belə uşaqların sayının artmasına səbəb xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri faciələr, məcburi köçkünlük, didərginlik, valideyinlərin itirilməsi, çadır şəhərciklərindəki qeyri-normal həyat şəraiti və s. amillərdir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, xalqımızı ağır itkilərə mə'ruz qoymaqla yanaşı, onun genezinə də mə'nəfi tə'sir göstərmişdir. 20 faizdən çox torpağımız işğal olunmuş, 900 mindən çox yaşayış məntəqəsi, 4366 sosial obyekt, 1145 məktəbəqədər tədris müəssisəsi və uşaq bağçası, 1831 kino qurğusu, 982 kitabxana, 862 klub, 690 məktəb, 396 ambulatoriya və tibb məntəqəsi, 76 aptek, 10 doğum evi, 10 poliklinika, 13 muzey, 4 texnikum, 1 ali məktəb, 300-ə qədər idman qurğusu və s. yerlə yeksan edilmiş, maddi və mə'nəvi sərvətlər, abidələr talan edilmişdir. 20 mindən artıq adam həlak olmuş, 6 min adam əsir düşmüş, minlərlə insan yaralanmışdır. Ən başlıcası isə bir milyondan artıq adam qaçqın və məcburi köçkün düşərək zəruri kommunal şəraiti belə olmayan çadır şəhərciklərində yaşamağa məcbur olmuşlar. İnsanlar əziyyət, zillət və məşəqqət çəkənlər də nəslin yaranması prosesi dayanmır. Ailələrdə yeni körpələr dünyaya göz açır. Lakin onların normal böyüməsinə, hətta normal bir şəraitdə dünyaya göz açıb yaşamalarına belə tə'minat verilmir. Çadır şəhərciklərinin özünəməxsus sosial-məişəti ailə, nəsil artma problemini yaradır. Bu problemlər sırasına hamiləlik dövrünün, doğuş dövrünün müxtəlif çətinliklərini, ayrı-ayrı xəstəlikləri, maddi çətinlikləri, mə'nəvi sarsıntıları, stress və zillətlərini və s. daxil etmək olar. Dünyaya gələn körpələr qaçqın, məcburi köçkün, şəhid ailələrində böyüyür, onların həkim müayinəsinə, uşaq bağçalarına, məktəblərə böyük ehtiyacları yaranır.

Körpə ana bətnində doğuş zamanı müəyyən zədələr alır, bə'zən doğuş mexaniki cərrahiyyə yolu ilə aparılır, birdən elə olur ki, ana, yaxud ana və körpə ölürlər. Bütün bunlar uşaqların gələcək

fiziki və psixi inkişafının normal getməsinə mənfi tə'sir göstərir. Çadır şəhərciklərində, hətta rayon və şəhərlərdə yataqxanalarda yaşayan ailələrdə göz açan bir çox körpələr çətinliklərlə rastlaşır. Onların fiziki və psixi inkişafı normal getmir, onlara vaxtında kompleks psixi-tibbi pedaqoji yardım edilmir. Bütün bu proseslər təkcə çadır şəhərciklərində yaşayan vətəndaşların deyil, respublikada yaşayan bütün vətəndaşların mə'nəvi və psixoloji sağlamlığına mənfi tə'sirini göstərir.

Beynəlxalq Uşaq Hüquqları Konvensiyasının "Uşaqların hüquqları və əldən verilmiş imkanlar" bölməsində deyilir ki, silahlı münaqişələr, quraqlıq, təbii fəlakətlər-zəlzələlər, daşqınlar, yanğınlar, müxtəlif xəstəliklərin tüğyan etməsi, spid xəstəliyinin geniş yayılması... milyonlarla uşağın həyatına fəlakətli tə'sir göstərərək aclığa, psixoloji zədələrə, xəstəliklərin yayılmasına, ailələrin və ocaqların dağılmasına səbəb olur".¹

Mə'nəvi sarsıntılar, stress vəziyyətlər uşaqların normal formalaşmasına mənfi tə'sir edir. Tibbi obyektlərin olmaması hamiləlik və doğuş dövründə bir çox fəsadların baş verməsinə səbəb olur. Bu kimi çətinliklər uşaqların normal inkişafına mane olmaqla onların xüsusi məktəblərdə təhsil almasına səbəb olur. Belə uşaqlarla işləyən müəllimlərə defektologiya fakültələrində təhsil alan tələbələrə kömək məqsədi ilə "Əlahiddə pedaqogika" adlı dərsləri yazmaq lazım bildik. Dərslər üzərində işləyərkən rus dilində nəşr edilmiş dərslər, dərslər vəsaitlərindən istifadə olunmuşdur. Dərslər haqqında tənqidi fikirlərini bildirən oxuculara əvvəlcədən təşəkkür edirik.

1. ƏLAHİDDƏ PEDAQOGİKA ELMİNİN YARANMASI.

1.1. Əlahiddə pedaqogikanın mövzusu və tədqiqat metodları

İnsan cəmiyyətində monoqam (təknigahlı) ailə mövcud olduğu gündən heç də bütün ailələrə xoşbəxtlik nəsib olmur. Bə'zi ailələrdə kar-lal, kor, əqli inkişafı ləng gedən uşaqlar da doğulur. Belə uşaqların sayca artmasına cəmiyyətdə müasir tarazlığın pozulması, ölkələrdə gedən müharibələr, yaranmış stress vəziyyətlər və s. tə'sir edir.

Hələ vaxtı ilə qədim Yunanıstanda ailədə zəif doğulmuş və ya xəstə uşaqları qayalardan atıb məhv edirdilər. Fiziki və psixi inkişafında nöqsanlı uşaqlara, onların tə'lim-tərbiyə məsələlərinə müxtəlif baxımdan yanaşılmışdır. Belə uşaqlarla əvvəlcə təbiətşünaslar, həkimlər, hüquqşünaslar, psixoloqlar və pedaqoqlar maraqlanmış, hər bir ixtisasçı öz elmi mövqeyindən onların vəziyyətini araşdırmışlar. Nəticədə defektologiya elmi yaranmışdır. Əvvəlcə surdo, tiflo və oliqofrena pedaqogika elmi təşəkkül tapmışdır. Bu üç elmi özündə birləşdirən elm əlahiddə pedaqogika adlanır. Əlahiddə pedaqogika kar-lal, kor, əqildən kəm uşaqların tə'lim-tərbiyə məsələlərini öyrənir. Bu öyrənmə prosesində hər üç elmin-surdo, tiflo, oliqofreno pedaqogika elminin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını, uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərini əlahiddə pedaqogika nəzərə alır. Buna görə də biz surdo, tiflo və oliqofreno pedaqogika deyil, yığcam olsun deyə əlahiddə pedaqogika dərsləri yazmaq lazım bildik.

Əlahiddə pedaqogika akademik pedaqogikanın elmi-tədqiqat metodlarından istifadə edir. Bu metodlara müşahidə, müsahibə (tiflo, oliqofreno), eksperiment və s. daxildir. Tədqiqatçı həmin metodların köməyi ilə zəruri materialları toplayır, ümumiləşdirmələr aparıb konkret nəticələr əldə edir.

Pedaqoji müşahidə. Əlahiddə uşaqların tə'lim-tərbiyə prosesini elmi-nəzəri baxımdan və ətraflı öyrənmək üçün müşahidədən istifadə edilir. Müşahidəçinin vəzifəsi fakt və pedaqoji hadisələri təhlil edib sistemləşdirməkdən ibarətdir. Müşahidə müəllimin metodik işinə, sinifdən xaric əlavə müşahidələrinə əsaslanır. Elmi təhlil

¹ Beynəlxalq Uşaq Hüquqları Konvensiyası, xüsusi buraxılış, Bakı, 1996, səh. 1.

üçün əsaslı faktlar, dərslərin gedişindən çıxarılmış nəticələr, sinif-dən xaric məşğələlərdə maqnitafon lenti, şəkil və kino lentləri, xüsusi təcrid olunmuş otaqlar və s. lazımdır.

Müşahidəçi qabaqcıl müəllimlərin, pedaqoqların işlərini dərindən öyrənərək əldə etdiyi faktları bir-birilə müqayisə edir, onlar arasındakı obyektiv qanunauyğunluqları aşkara çıxarır və müəyyən nəticə əldə edir.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi. Əlahiddə pedaqoqika xüsusi məktəblərdə fəaliyyət göstərən qabaqcıl müəllim və tərbiyəçilərin təcrübəsindən geniş istifadə edir.

Qabaqcıl təcrübə qarşılıqlı anlaşma şəraitində tətbiq edilməlidir: vəsait, metod, üsul, pedaqoji tə'sir, bilik-bacarıq, vərdislər, şagirdlərlə davranış qabiliyyəti, onların tə'lim-tərbiyəsində müsbət dəyişikliklər. Pedaqoji təcrübənin təkmilləşdirilməsi planauyğun, uzun müddətli, hərtərəfli işlənmiş proqrama əsaslanır. Proqram qüsurlu uşaqların müsbət inkişafını, bir mərhələdən digərinə-daha yüksəyinə hansı üsullarla keçidini özündə əks etdirməlidir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, onun ümumiləşdirilməsi tə'lim-tərbiyə işinin bəhə da təkmilləşdirilməsini özündə əks etdirməlidir.

Pedaqoji eksperiment. Pedaqoji eksperiment tə'lim-tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Eksperimentator məqsədə uyğun olaraq pedaqoji prosesin şərtlərini ya dəyişdirir, ya da özü tərtib edir. Eksperimentin əsas məqsədi-hərtərəfli, dərin, praktiki yoxlamadır. Eksperimentin təşkili çox mürəkkəb prosesdir və müəyyən obyektiv amillərin gözlənilməsini tələb edir. Alınmış nəticələr kütləvi tətbiq üçün riyazi hesablamalardan keçirilir və daha da dəqiqləşdirilir. Bu da pedaqoji eksperimentin səmərəsini artırır. Pedaqoji eksperiment prosesində yeni ideya sınaqdan keçirilir. Həmin ideyanın səmərəli olması təsdiq ediləndən sonra geniş miqyasda tətbiq olunur.

Sorğu metodu 2 şəkildə-anket üsulu ilə (yazılı) və müsahibə üsulu ilə (şifahi) meydana gəlmişdir. Sorğunun əhəmiyyəti onun suallarının dəqiqliyindədir. Sorğunun vəzifəsi dərindən nüfuz etməkdən, qarşılıqlı maraqdan, dünyagörüşünü öyrənməkdən ibarətdir.

Uşaq işlərinin öyrənilməsi onun əqli səviyyəsini müəyyən edir. Uşaqların əl işlərindən (şəkillər, plastilindən düzəldilmiş fiqurlar və s.) nəticə çıxarılır. Burada nəinki son nəticə, habelə işin gedişindəki çətinliklər və onların aradan qaldırılması da nəzərdə tutulur. Dəftərlərin yoxlanması zamanı müəllim özü üçün material əldə edə

bilər. İşlərin qiymətləndirilməsi üçün yoxlama işi aparıla bilər.

Məktəb sənədləşdirilməsinin öyrənilməsi. Pedaqoji sənədləşdirmənin öyrənilməsi (dərslərin və sinifdən xaric məşğələlərin konspekti, tə'lim-tərbiyə işlərinin planı, pedaqoji məsləhət protokolu və hesabatı, müəllimlərin metodbirlişmələri və s.) məktəblərdə tə'lim-tərbiyə prosesinin təşkilini öyrənməyə imkan yaradır. Müəllimlərin şəxsi işlərinin öyrənilməsi də yoxlayıcıya xeyli material verir və o fərdi məşğələlərin necə aparıldığını müəyyən edə bilər.

Sənədlərin öyrənilməsinin müsbət nəticəsi pedaqoji problemlərin həllinə və elmi axtarışların genişlənməsinə gətirib çıxarır.

1.2. *Fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı (əlahiddə) uşaqların tə'lim-tərbiyəsinə dair fikirlərin yaranması.*

Fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı uşaqlar haqqında ilk dəfə böyük yunan alimi Aristotel "Hiss edənlərin hissləri haqqında", "Hissi qavrayışlar və onların obyektləri haqqında" adlı traktatlarında bəhs etmişdir. İnsanın formalaşmasında eşitmə qavrayışı və nitqin roluna dair faktların təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmişdi ki, karlıq-lallıq uşağın əqli qabiliyyətlərinə və idrak fəaliyyətinə ciddi tə'sir edir. Buna görə də belə uşaqların tə'lim-tərbiyəsində xüsusi metodlardan istifadə edilməlidir.

Qədim dünyada kar-lal, kor adamlara əsil insan kimi baxılmırdı. Bu dövlətin qanunçuluğunda da öz əksini tapmışdı. Belə ki, Yunanıstanın kodeksində kar-lal, kor adamların vətəndaşlıq hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Tə'lim praktikasında əlahiddə uşaqların tə'liminə əhəmiyyət verilmirdi.

Orta əsrlərdə əlahiddə uşaqlara Roma-katolik kilsəsinin münasibəti mürtəce əhəmiyyət daşımış, belə uşaqların valideynləri Allahın qəzəbinə düşər olmuşlar və Allah onlardan nitq, görmə kimi nə'mətlərini əsirgəmişdir. Belə uşaqların yaşamağa haqqı yox idi. Bu sahədə Aristotelin irəli sürdüyü ideyaya nəinki diqqət yetirildi, hətta tamamilə unuduldu.

İntibah dövründə əlahiddə uşaqların tərbiyəsinə münasibət əsaslı şəkildə dəyişildi. Humanist pedaqoqların ideyaları əlahiddə

uşaqların idrak imkanları və onların fərdi tə'limə cəlb olunmalarına təkan verdi.

Ceralamo Kardano (1501-1576) kar-lal uşaqların təbiətini aşkar edib eşitmə qavrayışını itirmiş uşaqların təsnifatı prinsiplərini müəyyənləşdirdi, kar-lal uşaqların idrak imkanları haqqında mü-tərəqqi baxışı əsaslandırdı və normal fəaliyyət orqanlarına əsaslanaraq tə'lim sistemini irəli sürdü. İlk növbədə Avropada belə uşaqlarla hüquq və tibb elminin nümayəndələri ilə yanaşı təbiətşünaslar və filosoflar maraqlandılar. Təbiətşünaslar və filosoflar eşitmə və görmə qabiliyyətində, mərkəzi sinir sistemində və nitqində nöqsanları olan uşaqların idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini və imkanlarını öyrənməyə, bunların baş vermə səbəblərini müəyyən etməyə sə'y göstərmişdirlər.

XV-XVIII əsrlərdə kar uşaqların fərdi tə'limi yarandı və bu sahədəki təcrübə inkişaf etməyə başladı. Kar uşaqlara ana dili (italyan, ispan, ingilis və s.) və qədim dillər (yunan, latın) öyrədirdilər. Bu tə'limi müəllimlər, həkimlər, rahiblər və valideynlər yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə fərdi tə'limin iki istiqaməti yaranmışdı. Birinci istiqamətdə təcrübədə tə'limin müxtəlif vasitələrindən-şifahi və yazılı nitq, daktilologiya, mimika-jestindən (Bonnet, Bulver, Uollis və b.), ikinci istiqamətdə təcrübədə tə'limin yegane vasitəsi-şifahi nitqdən (Gelmont, Amman, Rafael, Lana-Tersi və b.) istifadə olunurdu.

Fərdi tə'lim kar uşaqların nitq inkişafına dair metodik sistemlərin işlənilib hazırlanmasına imkan yaratdı. Belə metodik sistemi İspaniyada (Bonnet), İngiltərədə (Uollis), Hollandiyada (Amman, Gelmont), İtaliyada (Lana-Tersi), Almaniyada (Qolder, Rafael), Fransada (Pereyra, Deman) yaratmışdır.

Kor uşaqlar üçün əlifbanı Brayle Lui (1809-1852) kəşf etmişdir. O üç yaşında görmə qabiliyyətini itirmişdir. Korlar üçün dünyada qəbul olunmuş relyefli-nöqtəli əlifbanı ixtira etmişdir. Brayle korlar üçün məktəb təşkil etmiş və orada müəllim işləmişdir. O, 6 qabarıq nöqtənin müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edərək, bütün hərflər və rəqəmlərin işarələrini, habelə riyaziyyat və not işarələrini yaratmışdır. Brayle istedadlı musiqiçi olmuş, musiqi tə'limi də vermişdir. Braylenin əlifbası ilə 1837-ci ildə çap olunmuş ilk kitab «Fransa tarixi»dir. Brayle əlifbasından respublikamızda 1938-ci ildən istifadə olunur.

1.3. *Ayrı-ayrı ölkələrdə əlahiddə uşaqların tə'lim-tərbiyə işinə cəlb edilməsi.*

Təbiətşünasların, filosofların və hüquqşünasların, həkimlərin, psixoloq və pedaqoqların əlahiddə uşaqlarla apardıqları işlər ayrı-ayrı ölkələrdə dövlətlərin də nəzər diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, klinik metodlardan istifadə edən həkimlər belə uşaqların orqanizmlərində baş verən patoloji halların yaranma səbəblərini və əlamətlərini, xarakterini öyrənməyə çalışmışlar.

Fiziki və psixi cəhətdən zəif inkişaf etmiş uşaqların idrak və praktik fəaliyyətlərini, habelə onların tə'lim məsələlərini öyrənməyə çalışan pedaqoq və psixoloqlar tə'lim-tərbiyənin xüsusi sistemini yaratmağa sə'y göstərmişlər.

Lal-kar uşaqlar üçün ilk tədris müəssisəsi 1770-ci ildə Parisdə, 1806-cı ildə Rusiyanın Pavlovsk, 1807-ci ildə isə Peterburq şəhərində təşkil edilmişdir. Sonralar oliqofren pedaqogika və loqopediya elmi yaranmışdır. Fiziki və psixi inkişafı nöqsanlı olan uşaqlar üçün ilk yardımçı, köməkçi sinif 1859-cu ildə Qallda, ilk köməkçi məktəb 1867-ci ildə Drezdende, 1908-ci ildə isə Moskvada fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycanda fiziki və psixi cəhətdən zəif inkişaf etmiş uşaqların tə'lim-tərbiyə məsələlərinə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində diqqət yetirilsə də, bu sahədə gözə çarpan iş görülməmişdir. Çünki Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaşadığı 23 ay müddətində istər iqtisadi, istər siyasi, istər maarif sahəsində bir çox zəruri məsələləri həyata keçirməyə nail olmaqla, xalqa azadlıq şərbətini az da olsa içirdə bilməmişdir.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra fiziki və psixi inkişafı nöqsanlı olan uşaqlarla işin təşkili yenidən diqqət mərkəzində oldu. 1925-ci ilin 25 sentyabrında Bakı şəhərində Maqazinnaya küçəsində (indiki Süleyman Rüstəm) internatı olan yardımçı məktəb və I dərəcəli məktəblərin nəzdində yardımçı qruplar açıldı.

Bakı Xalq Maarif şöbəsinin 1925-ci il sentyabr tarixli qərarı ilə Tibbi-Psixoloji laboratoriya təşkil edildi. Laboratoriya ilk illərdə BXMSŞ uşaq evlərinin yoxlanılması, habelə baxımsız uşaqların uşaq evlərinin komplektləşdirilməsi ilə məşğul olmuşdur. Həmin uşaqlar hər tərəfli həkim-pedaqoq məsləhət müayinəsindən keçir, uşaq kollektivində laboratoriyada müşahidə olunurdular.

Göründüyü kimi, fiziki və psixi inkişafında qüsurları olan uşaqların təlim-tərbiyəsi işinə sosial, iqtisadi, hüquqi və digər amillər təsir göstərmişdir. Burada təbiətşünaslar, filosoflar, hüquqşünaslar, həkimlər, psixoloq və pedaqoqlar səy lərini birləşdirib fiziki, psixi, sinir sistemi və nitqində nöqsanları olan uşaqların təlim-tərbiyə işini təşkil etməyə çalışmışlar. Uzun illər belə uşaqların iş görə bilmə, təlim alma qabiliyyəti və imkanlarının olmasını çox vaxt qəbul etmədiklərinə görə nöqsanlı uşaqlar üçün təlim-tərbiyə müəssisələri dövlət təhsil sistemində daxil edilməmişdir. Buna görə də nöqsanlı uşaqların təlim-tərbiyə işləri ilə uzun müddət məşğul olunmamış, onlarla məqsədyönlü, sistemli təlim-tərbiyə işi aparılmamış və bu gün də aparılmır.

Mövcud olan təlim-tərbiyə müəssisələrinin maliyyə xərclərini tek-tek humanist xeyriyyəçilər ödəməli olurdular.

Fiziki, psixi cəhətdən zəif inkişaf etmiş uşaqlar üçün xüsusi məktəblərin açılması yalnız XIX əsrdə inkişaf etməyə başladı. Bundan sonra fiziki və psixi inkişafında qüsurları olan uşaqlarda həmin qüsurların baş verməsi səbəbləri öyrənilməyə başlandı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində uşaqların fiziki və psixi inkişafında ləngimə və qüsurların olmasına müxtəlif amillərin təsir göstərdiyi aydınlaşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, uşaqlarda irsi nöqsanların olmasına genetik amillərlə yanaşı zərərli kimyəvi maddələr, mexaniki və temperatur təsirləri (intoksikasiya, zədələr, soyuqdeymələr), dölün qidasının pozulması, müxtəlif xəstəliklər (meningit, polimielit, skarlatina, qrip, qızılca və s.) sonralar vərem, qadınların keçirdikləri stres vəziyyətlər və s. səbəb olur.

Fiziki və psixi inkişafında nöqsan olan uşaqları təxmini olaraq dörd qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa eşitmə orqanları nöqsanlı olan uşaqlar daxildir. Bu qrupa daxil olan uşaqlar isə üç yarım qrup təşkil edir: lal-karlar, sonralar kar olanlar, zəif eşidənlər. Bunların hər biri ilə ayrıca iş aparılır.

İkinci qrupa isə görmə orqanlarında nöqsan olan uşaqlar aid edilirlər. Bu uşaqlar iki yarım qrupa bölünür: kor, zəif gören uşaqlar.

Üçüncü qrupa nitqində nöqsanlı olan uşaqlar daxildir. Belə uşaqların bəzilərinə alaliya, afaziya, dizirtriya, dislaliya, kekələmə kimi nöqsanlar müşahidə olunur.

Dördüncü qrupa əqli cəhətdən nöqsanlı uşaqlar daxildir. Bura

da üç qrup uşaqlar aid edilir: küt, ağılca zəif, debil: ağıldan kəm.

Bu qrupa daxil olan uşaqlardan nitq nöqsanları, eşitmə orqanlarında azacıq nöqsanı olanlar ümumtəhsil məktəbinin ibtidai siniflərində təhsil almağa gedirlər. Çox vaxt isə nə valideynlər, nə də müəllimlər belə uşaqların fiziki və psixi inkişafında çatışmazlıqların olduğunu hiss etmirlər.

2. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİM PROSESİ.

2.1. Tə'lim prosesinin mahiyyəti.

Əlahiddə uşaqların tə'lim prosesi çox müəkkəbdir. Tə'lim prosesi bir-biri ilə sıx bağlı olan və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir neçə mərhələdən ibarətdir.

İdrak əşya və hadisələrin hissi qavrayışından başlayır. Kar-lal uşaqları yeni materiallarla tanış edərkən onların hissiyyat təcrübəsini, kor uşaqların isə toxunma hissini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu proses bütövlükdə şifahi nitq, hissi-qavrayış əşyalarını və hadisələrin sözlə ifadəsini əks etdirir. Kar uşaqlarda təsəvvürün formalaşması mimika-jest nitqi əsasında baş verir. Bunu nəzərə alaraq surdopedaqoq uşaqlara şifahi nitqi öyrədir. Nəticədə onlarda formalaşdırılan təsəvvürlər jestlə deyil, sözlə əlaqəli olur.

Nitqin və məntiqi tefəkkürün zəif inkişafı kor uşaqlarda ələ bir vəziyyət yaradır ki, onlar bu və ya digər biliyi formal mənimseyirlər. Kor uşaqlarda vəziyyət başqa cür olur. Onlar əşya və hadisələri görmür, əşya və hadisələr haqqında deyilənləri eşidir və cismlərə toxunmaqla, onların əlamətləri haqqında təsəvvürlər əldə edirlər. Kor uşaqlarda eşitmə və toxunma hissələri güclü inkişaf etmiş olur.

Əlahiddə uşaqlarda tə'lim prosesində bu və ya digər təsəvvür, yaxud anlayış formalaşandan sonra həmin bilikləri möhkəmləndirmək üçün xüsusi məşğələ keçirmək zəruriyyəti yaranır. Tapşırıqlar sistemine qanun və qaydaların təkrarı daxil edilir. Onları öyrəndikləri bilikləri təcrübəyə tətbiq etməyə təhrik edirlər. Tapşırıqların düzgün təşkili bütün hiss orqanlarının hərtərəfli inkişafını tələb edir, onların nitq və fəaliyyətini əks etdirir.

Kar uşaqların tə'lim prosesi bir-birindən fərqli olan üç mərhələdən ibarətdir:

1. Birinci mərhələdə uşaqlar şifahi nitqdən istifadə edə bilmirlər.
2. Tə'limin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqlar qrammatik qaydaları mənimseyir və şifahi nitqə yiyələnmiş olurlar.
3. Qrammatikanın öyrənilməsi nitqin və tefəkkürün inkişafında əsaslı dəyişiklik yaradır.

2.2. Əlahiddə uşaqların biliklərə, bacarıqlara yiyələnmələrinin xüsusiyyətləri.

Uşaqlar dil vasitəsilə bir-birilə ünsiyyətdə olmaq, həyatda baş verən hər şeyi araşdırmaq, təbii hadisələri qabaqcadan duymaq və dəyişmək qabiliyyəti onlara xas olan fizioloji quruluşla əlaqədardır. Bu quruluşun əsasında İ.P.Pavlovun "Siqnalların siqnalı" adlandırdığı danışq dili durur. İnsan üçün spesifik olan ali sinir fəaliyyətinin fizioloji əsasını isə İ.P.Pavlov ikinci siqnal sistemi adlandırmışdır. Təbiidir ki, bu sistemlərin inkişafında eynilik kor uşaqların hamısında eyni deyildir. Bə'zilərində birinci siqnal üstünlük təşkil edir. Bə'zilərində isə ikinci. Bu qrupa daxil olan uşaqların yaddaşı zəif olur, sözləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Belə olduqda müəllim uşağın öz üzərində çalışmasını təşkil edir. Şagirdə işarə edilən hərəkətlər onun sinir sistemi tərəfindən çox həssaslıqla qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq uşağın orqanizmində lazımi dəyişikliklər gedir: qan təzyiqi, istiliyin tənzimi, daxili orqanların ona hazırlığı da tez dəyişir.

Baş beyin böyük yarımkürələrin xarici aləmdən və daxili mühitdən gələn mə'lumatları toplayaraq orqanizmin xarici və daxili qıcıqlandırılmasına bu və ya digər reaksiyalar şəklində cavab siqnalı verməsini İ.P.Pavlov birinci siqnal sistemi adlandırmışdır. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, kor uşaqlarla fərdi məşğul olmağın psixoloji xüsusiyyətləri bütün həyat boyu eyni qalır. Kar uşaqların qavraması nəticəsində beyin müəyyən ritm qazanır. Lakin onların fərdi xüsusiyyətləri tədricən fərqli şəkildə bir-birindən seçilir və bir qədər gec formalaşır. Əgər bu vaxt məktəbdə onların fərdi davranışı və mənimseməsi ilə müntəzəm məşğul olsalar, hətta tədrisin təbiətən onun ikinci siqnal sistemi üstünlük qazansa da, baş beyin də bütün autizm (ruhi) əsəb prosesləri eyni formada inkişaf edə və formalaşar.

Kar uşaqların fəallığını möhkəmləndirmək işində onların qabiliyyət və bacarığından düzgün istifadə edilməsində fərdi yanaşma özünü xüsusilə göstərir. Müəllim öz işi ilə uşaqlara məqsədlərin aydın qoyulması təmsalını verməlidir. Bu zaman bütün fəaliyyətə işlərin məcmu kimi baxmaq olar. Xüsusilə işlərin belə məzmunu tə'lim və tərbiyə işinin əsas forması olan dərslər olacaq: biz dərslərdə nə

qədər məqsədlər müşahidə edirikse, o qədər də burada dərsin ümumi məqsədilə bərabər olan iradi işlər olacaqdır. Dərsin müəyyən hissəsinin məqsəd istiqaməti müəllim tərəfindən nə qədər yaxşı müəyyən edilmiş və açılıb göstərilmişse, şagirdlərə onun tə'siri bir o qədər aydın və məzmunlu olacaqdır.

Kor uşaqlar onları əhatə edən aləmdən nisbətən təcrid edilmiş olurlar. Belə ki, onlar ətraf mühitlə birbaşa əlaqədə olmaq imkanından məhrumdurlar. Uşaqlarda korluq anadangəlmə və sonradan yaranma ola bilər. Anadangəlmə korluq betindaxili inkişaf dövründə zədə və ya xəstəliklərdən, bə'zi görmə naqisliklərinin irsən keçməsindən törəyə bilər. Sonradan yaranma korluq orqanlarının (torcuq, tor təbəqəsi, damar yolu və s.) xəstələnməsi nəticəsində, eləcə də mərkəzi sinir sisteminin xəstələnməsi (meninge, mininqo-ensafalit, beynin müəyyən hissələrində yerləşən beyin şişləri), keçirilmiş yoluxucu xəstəliklərin (qızılca, skarlatina və s.) ağırlaşması, orqanizmə ümumi xəstəliklərin tə'siri (qrip və s.), beynin travmatik zədələnmələri (başın əzilməsi və ya yorulması), gözlərin travmatik zədələnməsi üzündən baş verir. Görmə duyğuları heç olmayan, yaxud işıq duyması və ya naqis görməsi olan (eynəklə görə, gözündə görmə itiliyi ən çox 0,02; 0,03; 0,04 olan) uşaqlardır.

Görmədən məhrum olmanın müxtəlif dərəcələri müşahidə edilmişdir. 1) hər iki gözde mütləq (total) korluq ki, bu zaman işıqduyma və rəng qabiliyyəti tamamilə itirilmiş olur; 2) praktiki korluq, bu zaman ya işıqduyma, ya da naqis görmə qalır ki, bu da müəyyən dərəcədə işığı, rəngləri, əşyaların kölgə və çevrəsini, qaratısını görməyə imkan verir.

Kor uşaqların inkişaf prosesi görə uşaqlardakı əsas qanuna uyğunluğa tabe olur. Lakin insanın həyat və fəaliyyətində olduqca mühüm rol oynayan görmənin itirilməsi kor uşaqların inkişafında bir sıra xüsusiyyətləri şərtləndirmiş olur. Onlar gerçəklik hadisələri və əşyaları qavramaqda və müşahidə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Vizual (görmə ilə qavranılan) xarakterli əşya və hadisələrin bir çox əlamətlərini (ışıq, rənglər, hissiyyat) korlar bilavasitə qavraya bilmirlər. Obyektlərin vəziyyəti, istiqaməti, məsafəsi, iriliyi, forması, əşyaların hərəkəti və başqa məkan əlamətlərinin qiymətləndirilməsində də kor uşaqlar böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bütün bunlar kor uşaqların hissi təcrübəsini zəiflədir, onların məkan istiqaməti müəyyənləşdirmələrini, xüsusilə hərəkət etmələrini çətinləşdirir.

Beləliklə də onların hissi və əqli funksiyalarının inkişafında normativlik pozulmağa başlayır. Görmə analizatoru pozulan uşaqlarda istiqamətin müəyyənləşdirilməsində, xüsusilə də səs qıcıqlandırmaqlarına qarşı özünəməxsus reaksiya müşahidə olunur. Görən uşaqlardan fərqli olaraq korlarda səsələrə qarşı yönəlmə reaksiyaları güclənir və uzun müddət davam edir. Bu onunla izah olunur ki, görmənin itirilməsi üzündən səsələr onların ətraf mühitdə istiqaməti müəyyən etmək üçün olduqca mühüm amilə çevrilir.

Kor uşaqların hissi (sensor) təcrübənin formalaşması yavaşdır və əl xüsusiyyətlərə malikdir ki, ayrıca pedaqoji və psixoloji təhsil vasitələri ilə tə'sir göstərilməsini tələb edir.

Müəllim və tərbiyəçilərin rəhbərliyi altında fəal məqsədyönlü fəaliyyət prosesində kor uşaqlar biliklər sistemine yiyələnirlər, onlarda eşitmə, hərəkətətmə, deri və başqa analizatorlardan istifadə etmək üsulu və qabiliyyəti formalaşır və bu da görmə imkanı olmadığı şəraitdə əl bir sensor əsas təşkil edir ki, onun sayəsində ümumiləşdirilmiş qavrayış, sərbəst diqqət, məntiqi yaddaş, mücərrəd təfəkkür, nitq kimi daha mürekkəb psixi proseslər inkişaf etməyə başlayır. Bu isə kor uşaqlarda əyani etməli formada, təcrübə toplanması gedişində isə sonradan məntiqi söz formasında gerçəkliyi əks etdirməyə imkan verir. İdraki fəaliyyətin məntiqi-söz forması kor uşaqlarda duyma, eşitmə, hiss etmə və digər hiss üzvlərinin köməyi ilə əhatə olunduğu mühit yalnız birbaşa qavramaq əsasında tədricən formalaşır. Ancaq qeyri-düzgün təlim metodları tətbiq olunduqda kor uşaqlarda əvvəlcə məntiqi söz üsulu işi ümumiləşdirmə üstünlük təşkil edə bilər ki, çox zaman biliklərin formal şəkildə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Düzgün təşkil olunmuş təlim-tərbiyə prosesində kor uşaqlarda mücərrəd təfəkkür, məntiqi yaddaş, nitq kimi mürekkəb idraki fəaliyyət formaları aparıcı rol oynamağa başlayır. Ayrı-ayrı psixi funksiyaların qarşılıqlı tə'siri inkişafın müxtəlif mərhələlərində tə'immin tə'iri altında dəyişikliyə uğrayır, lakin eşitmə, duyma və hissiyyatın digər növlərinin sadə funksiyaları üzərində psixi fəaliyyətin yüksək formalarının təşkil edici tə'siri həmişə mühafizə olunur. Sonradan kor olmuş uşaqların obrazlı təfəkkürünün formalaşmasında və istiqaməti müəyyənləşdirməsində yaddaşında həkk olunmuş görmə təsəvvürlər böyük rol oynayır.

Korluğun kompensasiyası üçün fəaliyyətin ictimai motivlərinin ideya istiqamətinin və şüurluğun formalaşması mühüm əhə-

miyyət kəsb edir. Əvəzətmənin (kompensasiyanın) üsul və dərəcəsi eyni zamanda hansı yaşda itirildiyindən, hansı səbəb üzündən törəndiyindən, naqis görmənin qalib qalmamasından, eləcə də uşaqların mərkəzi sinir sisteminin və orqanizmin ümumi funksiyasında pozuntuların olub-olmamasından, onların dərəcəsiindən asılıdır.

Kompensasiyanın mühüm şərti və güclü vasitəsi tə'lim-terbiyə prosesinin düzgün təşkil edilməsi, onun məzmunu, metod və şəraitidir ki, bunlar kor uşağın fəal inkişafını əsas götürür.

Psixi inkişafı ləngimiş uşaqlar diqqətin pozulması, yorğunluq, özünə inamsızlıq nəticəsində fəaliyyətin stimullavyası və təşkilində ehtiyac hiss edirlər. Onlara zəruri kömək edilən halda tapşırığın öhdəsindən gəlirlər. Əqli cəhətdən geri qalmış uşaqlar izahdan və göstərişdən sonra da analoji tapşırığın yenisi kimi qavrayaraq yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirlər.

Yeni şəraitdə onlar köhnə adət üsulla hərəkət edirlər, tapşırığı çətinliklə başa düşürlər, tapşırığı yerinə yetirməyə maraq zəif ifadə olunur. Mütəşəkkil kömək az effektivdir. Onlar işi sitemsiz yerinə yetirirlər, qabaqcadan plan tutmurlar, fəaliyyətin bir növündən başqasına çətinliklə keçirlər. İxtiyari diqqətin zəifliyi aşkar olunur. Ayrı-ayrı analizatorlar həddindən kəskin olmayan pozulmalara malik uşaqlar təklif edilən tə'limatı çətinliklə qəbul edirlər.

Belə uşaqlarla ciddi və məqsədyönlü iş aparmaq vacibdir.

3. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN MƏZMUNU.

3.1. Tə'limin məzmunu haqqında anlayış.

Əlahiddə məktəblərdə tə'limin məzmunu elə qurulur ki, uşaqlar əsasən praktik fəaliyyətə hazırlamaqla müəyyən riyazi, tarixi, coğrafi mə'lumatlar da verilir. Uşaqlar ən çox əmək tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. Əlahiddə təhsil alan uşaqlar oxuduqları müddətdə əmək fəaliyyətinə hazırlanırlar. Tə'limin məzmununa müəyyən elmi biliklər daxil edilməklə əlahiddə uşaqlar üçün məktəbdə ən çox onların peşə hazırlığına üstünlük verilir.

Tə'lim prosesində əlahiddə uşaqların peşəyə istiqamətləndirilməsi mürekkəb və çoxcəhətli bir prosesdir. Bu proses elmlərin əsaslarını öyrənməyin əməklə əlaqələndirilməsini tələb edir. Onları sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində peşəyə istiqamətləndirmək, bu işi onların zehni, mə'nəvi həyat tərzi ilə bağlamaq tə'lim prosesində başlıca məsələdir. Cəmiyyətin maddi-texniki bazasının yaradılması böyüməkdə olan nəslin terbiyə edilməsi qarşısında yeni müasir tələblər irəli sürür və məktəblilərin peşəyə düzgün istiqamətləndirilməsini tələb edir.

İbtidai sinif şagirdlərinin əməyi sinif otaqlarında ibtidai özünəxidmətdən, ev heyvanlarına, ev quşlarına qulluq etməkdən, ən sadə kənd təsərrüfatı işləri görməkdən, ağaclara qulluqdan, yaşllaşdırmada iştirak etməkdən ibarətdir.

Səkkizillik məktəblərin şagirdləri peşəyə daha çox meyl göstərməyə başlayırlar. Onlar məktəb e'malatxanalarında, kombinat və sexlərdə işləyir və kənd təsərrüfatı əməyində iştirak edirlər. Onların ictimai-faydalı əməyi və özünəxidməti aşağı sinif şagirdlərindən xeyli fərqli olur. Onlar məktəbin həyətəni sahəsində çalışır, məktəb avadanlığını tə'mir edir, əyani vasitələr hazırlayır, sinif otaqlarının və məktəbin təmizliyinə fikir verirlər və s. Onlar nəinki abadlaşdırma, yaşllaşdırma, və s. ictimai faydalı əməklə iştirak edirlər, həm də istehsalat tə'limi prosesində məhsuldar əməyə qoşulur, sonra isə iş yerinə keçir, əmək haqqı alır, yaşlıların istehsalat kollektivinə daxil olurlar. Bunu görmək çətin deyildir ki, tə'lim prosesində ibtidai, səkkizillik xüsusi məktəblərin şagirdləri tə'limin əməklə əlaqələndirilməsinin xüsusi formalarını tələb edir. Lakin

burada əməyin xüsusi xarakterinin spesifikliyi mütləq nəzərə alınmalıdır. Təlim prosesində şagirdlərin peşə seçmə istiqamətinin məzmunu da bu əlaqəyə təsir göstərir.

3.2. Tədris planı.

Əlahiddə məktəblərin tədris planında öyrənilən fənlərin ardıcılığı, siyahısı və hansı ildə tədris ediləcəyi nəzərdə tutulur. Tədris planında birinci yerdə ana dili dayanır. Çünki ana dilini bilmədən digər fənlərə aid biliklərə yiyələnmək olmaz. Buna görə də əlahiddə məktəblərdə tədris saatlarının 45 faizi ana dilinə verilir.

Tədris planında danışmaq nitqinin inkişafına geniş yer verilir. Bu məktəblərdə fərdi təlimə də üstünlük verilir.

Tədris planında riyaziyyat, coğrafiya, Təbiətşünaslıq, rəsm, rəsmxət, fiziki hazırlıq və əməyə də yer verilmişdir.

Rəsmxətin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir.

3.3. Tədris proqramları.

Əlahiddə məktəblərdə tədris olunan hər bir fənnin özünəməxsus proqramı var. Bu proqramlarda öyrənilən fənlərə aid bilik, bacarıq və verdişlərin həcmi verilir. Əmək təlimi üçün isə xüsusi proqram tərtib edilir.

Ana dili proqramına dilin fonetik, morfoloji və sintaktik qanunları və qaydalarının öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Uşaqlara proqram əsasında əvvəlcə praktik nitq, sonra isə dilin qanunauyğunluqları öyrədilir. Uşaqlar dilin lüğət və praktik və qrammatik quruluşunu mənimsəyirlər. Proqramda oxu, nitq inkişafı, qrammatika və düzgün yazı məsələlərinə də geniş yer verilir.

Ana dilinin tədrisində böyük əhəmiyyəti olan problemlərdən biri də oxunun tədrisidir. Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Xüsusi məktəblərdə ana dilinin metodikasında oxunun xüsusi çəkisi olmuşdur. Oxuya verilən tələbləri iki qrupa bölmək olar:

1. Asan mətnlərin oxunmasına verilən tələblər.
2. Nisbətən çətin mətnlərin oxunmasına verilən tələblər.

Asan mətnlər dedikdə elə mətnlər nəzərdə tutulur ki, anomal (kar, zəif eşidən, əqli və fiziki cəhətdən geri qalan) uşaqlar daktil və dodaqdan oxuyub başa düşə bilsinlər; mətnlərin tərkibində olan çətin

sözlərdən baş çıxara bilsinlər, ya da onların mənasının konkret və ya digər vasitələrlin köməyi ilə başa düşə bilsinlər (daktil, jest, mimika, dodaqdan oxu).

Çətin mətnlər dedikdə isə elə mətnlər nəzərdə tutulur ki, onların bəzi hissələri oxu zamanı bilavasitə çətin başa düşülür. Bu mətnlərdə ümumi mənanın başa düşülməsi üçün zəruri olan, lakin mənası anlaşılmayan sözlər, ifadələr və qrammatik quruluşlar ola bilər. Proqramın mətnlərə verdiyi xüsusi tələb, bir daha oxuya diqqəti artırmağı qarşıya məqsəd qoyur.

Xüsusi məktəb şagirdlərinin nitqini inkişaf etdirmək, onlara nitqi başa düşmək və fikrini başqasına anlatmaq bacarıq və verdişlərini aşılamaq işin birinci cəhəti olmalıdır. Oxu, daktil vasitəsi və yazı məsələsi ikinci plana çəkile bilər.

Bunu aşağıdakılara əsasən belə izah edirik:

a) Proqram anomal uşaqlara ana dili praktik öyrətməyi tələb edir.

b) Ana dili tədrisinin praktik məqsədi isə anomal uşaqlara mətnləri müstəqil oxuyub başa düşmək bacarığını öyrətməyi tələb edir.

Seçilmiş mətnlərin oxunub başa düşülməsi özü də şifahi nitqin inkişafına xidmət edir. Əgər şagird müəyyən lüğət ehtiyatına, qrammatik qaydalara aid biliyə sahib olmuşsa, onun şifahi danışmasına heç bir şübhə qalmır. Anomal uşaq öz fikrini sərbəst başqasına çatdırmaqla bilər ki, müəllim öyrətdiyi oxu mətninin lüğətini və qrammatik materialı yaxşı mənimsəmiş olsun. Proqramda oxunun yeni formada tədris edilməsi tələb olunur. Hər bir sinfin özünəməxsus oxu materialı verilir, material sinfə görə və şagirdlərin nöqsanına görə müəyyənləşdirilir.

Ana dilinin müasir və milli tələblər baxımından öyrənilməsi oxu qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bu tələblərə yaxşı cavab verməkdən ötrü anomal uşaqlarda elə oxu bacarıq və verdişləri yaratmaq lazımdır ki, onlar oxuduqları mətnləri lüğətsiz başa düşə bilsinlər.

Anomal uşaqlar oxu zamanı leksik və qrammatik materialları daha yaxşı öyrənməlidirlər. Oxunun məqsədi də bunu tələb edir. Oxu zamanı şifahi nitqin dinlənilməsində olduğu kimi, anomal uşaqda bu zaman nitq qavranılır və dərk edilir. Bu zaman nitq prosesi bir qədər dəyişir. Şifahi nitq eşitmə analizatoru vasitəsilə aparılır, oxu görmə

analizatoruna əsasən ifadə olunur. Oxu zamanı görmə yaddaşı fəaliyyətdə olur. Burada proses çox maraqlı gedir. Anomal (kar, zəif eşidən) uşaq eyni vaxtda iki işi yerinə yetirir. Mətni qavramaqla bərabər həm də dərk edir. Oxunun bu iki cəhəti bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Uşaq oxuduğu mətni başa düşmürsə, demək həmin mətn şagirdin bilik səviyyəsindən çox fərqlidir. Mətnə çoxlu yeni leksik və qrammatik material vardır. Oxu zamanı şagirdlərin qavradığı əsas material həcmcə bir qədər geniş olur, o materialda uzun və çətin cümlələr işlənir. Belə çətin cümlələrin qavranılması işi isə qısa cümlələrə nisbətən çətin və başa düşülmez olur.

Uşaq bir cümləni oxuyub axıra çıxana qədər əvvəli yaddan çıxır. Mətnlər bəzən lakonik olmur, na'məlum sözlərin sayı cümlədə çox olduqda qavrama çətinləşir. Lüğətin vasitəsilə çətin sözlər başa salınır. Belə olduqda dərk etmə asanlaşır. Ana dilində nəşr edilən dərsləklərdə dərk etmənin bu növü diskursiv növ adlanır.

Riyaziyyat, təbiətşünaslıq, coğrafiya, tarix proqramlarında da uşaqların mənimsəyəcəkləri bilik, bacarıq və verdişlərin həcmi verilir. Əlahiddə uşaqlar üçün olan məktəblərdə əməyə (əl əməyinə, ümumi texniki əməyə, peşəyə hazırlanmağa) xüsusi diqqət yetirilir və əmək tərmini proqramında uşaqların peşəyə hazırlanması başlıca yer tutur.

Təlim prosesində uşaqlar proqram tələblərinə uyğun olaraq bu və ya digər iş növünə aid terminlərə yiyələnirlər. Əmək dərslərində uşaqların mənimsədikləri materiallar peşə hazırlığının əsasını təşkil edir.

Əlahiddə məktəblərdə təhsil alan uşaqlar məktəbi bitirdikdən sonra istehsalata getdiklərinə görə onların peşə hazırlığına xüsusi əhəmiyyət verilir. Başqa sözlə, şagirdləri istehsalatda istifadə olunan alətlərlə tanış edir, onlara həmin alətlərlə davranmaq verdişləri aşılanılır. Xüsusi məktəblərin məzunları əsasən tikinti, dərzi səxslərində, müxtəlif e'malatxanalarda işləyirlər və konkret cəmiyyətin (kar-lal, kor və s.) üzvü olurlar.

Proqram onlarda sənətkarlıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını tələb edir.

3.4. Dərsləklər.

Məşğələlərin davamlı, yadda qalan olması üçün onların möhkəmləndirilməsi zəruridir. Mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi işində dərsləklər mühüm rol oynayır. Dərsləklər şagirdlərə mənimsədikləri bilikləri yeni bilik, bacarıq və verdişlərlə əlaqələndirməyə kömək edir. Dərsləklərdə müxtəlif tapşırıqlar verilir və həmin tapşırıqları icra edərkən şagirdlər mənimsədikləri bilikləri praktikaya tətbiq etməyə çalışırlar. Dərsləklər şagirdlərə bilikləri möhkəmləndirməyə, nitqlərini inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Dərsləklər şagirdlərdə müstəqilliyin formalaşmasında, müstəqil işlərdə iştirak etmələrində mühüm rol oynayır. Şagirdlər bacarıqlara dərsləklər vasitəsilə yiyələnirlər. Bunlar onların özünütəhsil və özünütərbiyəsinin əsasını təşkil edir.

Kar-lal, kor uşaqlar üçün hazırlıq siniflərindən tutmuş VIII siniflərə qədər dərsləklər nəşr edilmişdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bir-iki dərslək müstəsna edilərsə, xüsusi məktəblər üçün respublikamızda dərsləklər hazırlanmamışdır. Bu çətin işin öhdəsindən gələ bilən kadrlar hazırlanmalıdır. Kütləvi, orta ümumtəhsil məktəbləri üçün yazılmış dərsləklərlə əlahiddə məktəblərdə təlim prosesini tələb olunan səviyyədə təşkil etmək qeyri-mümkündür. Belə dərsləkləri yaradarkən proqram tələbləri, əlahiddə məktəblərin tələbləri nəzərə alınmalı, nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdəti təmin edilməlidir, illüstrativ materiallardan istifadə edilməlidir.

4. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN PRİNSİPLƏRİ

4.1. Tə'lim prinsipləri haqqında anlayış

Tə'limin prinsipləri elə əsaslar, elə qaydalardır ki, tə'lim prosesi həmin əsaslara istinad edir.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün işlənmiş tə'lim prinsiplərini olduğu kimi əlahiddə məktəblərə tətbiq etmək olmaz. Ona görə ki, əlahiddə pedaqogikanın (surdo, tiflo, oliqofreno) özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Surdo, oliqofreno üçün səciyyəvi olan prinsiplərin bəziləri tiflo pedaqogika üçün məqbul sayıla bilməz. Məsələn, əyanilik prinsipi tiflo pedaqogika üçün səciyyəvi deyildi. Xüsusi didaktika əlahiddə pedaqogika üçün səciyyəvi olan prinsipləri müəyyən etmişdir.

Tə'lim prinsipləri bir-birilə sıx vəhdətdə olur və rəhbərlik üçün əsaslar rolunu oynayır. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə istifadə olunan prinsipləri yığcam şəkildə aşağıdakı ardıcılıqla şərh etmək olar.

4.2. *Differensiallaşdırma və fərdi yanaşma prinsipi.*

Differensiallaşdırma və fərdi yanaşma prinsipi hər bir uşağın psixofizioloji xüsusiyyətlərini-onun xarakter əlamətlərini, temperamentini, qavrayış və yaddaşını, diqqətini və s. nəzərə almağı tələb edir. Yalnız bu xüsusiyyətləri hesaba alma və öyrənmə müəllimə məqsədyönlü kollektivi təşkil etməyə imkan verir.

Əlahiddə uşaqların hər birinin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri var. Bunlar da öz növbəsində onlarla tə'lim-tərbiyə işlərinin təşkilinə ciddi tə'sir edir.

Differensiasiya və fərdi yanaşma həm də uşaqların yaşını nəzərə almağı tələb edir. Surdo, tiflo və oliqofreno pedaqogika hər bir uşağa diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Belə yanaşma isə hər bir uşağı tə'lim prosesində müntəzəm olaraq müşahidə etmək nəticəsində əldə edilə bilər.

Uşağın nə vaxt kar və ya kor olduğunu, nə kimi xəstəliklər

ve zədələnmələr keçirdiyini bilməklə müəllim həmin uşaqlara fərdi yanaşmanı düzgün təşkil edə bilər.

4.3. *Nitqin formalaşması ünsiyyət vasitəsi prinsipi.*

Dil iki mühüm vəzifəni yerinə yetirir. Birinci, o əsas ünsiyyət, ikincisi isə təfəkkür aletidir. Buna görə də kar, kör, eşitmə qəzəbləri olan uşaqları elə öyrətmək lazımdır ki, onlar fikirlərini elə ifadə etsinlər ki, onları ətrafındakılar başa düşsünlər, həm də ətraf adamların nitqlərini də onlar başa düşsünlər. Tə'lim prosesində əlahiddə uşaqlara nitqin müxtəlif formaları-şifahi, yazılı, daktil formalaşır. Nitqin bu formaları arasındakı qarşılıqlı əlaqə çox mürəkkəbdir. Yaşdan, tə'lim mərhələsindən asılı olaraq nitqin bu növlərindən biri çox, digəri az yer tutub bilər, bəziləri isə, məsələn, daktil nitq (karlarda) əsas nitq vasitəsi ola bilər, tə'limin ilk mərhələsində ondan daha çox istifadə olunur.

Mimika-jest nitqindən tə'limin ilk mərhələsində istifadə (karlarda) daha çox lazımdır. Lakin o heç də karların əsas tə'lim vasitəsi ola bilməz. Belə tə'lim forması sözlü nitq olmalıdır.

Kar uşaqlarında sözlü nitqin formalaşdırılması tə'limin prinsipi kimi çıxış edir. Kar uşaqlarda nitqin formalaşması prosesində minimum fəal və passiv sözlərin mənimsənilməsi mühüm yer tutur.

Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək və onlarda oxu verdişləri yaratmaq üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. oxunacaq mətnin məzmununun, çətin sözlərinin uşaqlara izah edilməsi;
2. oxunmuş məndeki ayrı-ayrı ifadələrin məzmununu sual-cavabla möhkəmləndirilməsi;
3. lüğət işi üzrə xüsusi məşğələlərin təşkili;
4. Hər bir şagirdin sözü nə dərəcədə başa düşməsinin müəyyənləşdirilməsi.

Təcrübələr təsdiq edir ki, müntəzəm çalışmalar aparıldıqda şagirdlər belə vərdişə tezliklə yiyələnə bilərlər. Lakin onlar cümlədə qoşma, bağlayıcı və nidaları bir-birindən ayıra bilmirlər.

Bu dövrlərdə kar uşaqlara sözləri ayrı-ayrı səslərlə (hissə-hissə) deyil, səsli hecalarla oxumağı öyrətmək lazımdır. Bu zaman uşaqlarda düzgün oxu verdişləri fərdi qaydada yaranır. Oxu verdişli-

nin yüksək inkişaf səviyyəsinə bütün şagirdlər birdən-birə yiyələnir. Bu prinsip uşaqların ana dili vasitəsilə qazandıqları biliklərin müşahidə və təcrübədən əldə etdikləri biliklər əsasında düzgün və qarşılıqlı əlaqə yaratmasını tələb edir. Ana dilini düzgün öyrənməkdə uşaqlara elmi-kütləvi mətnlərin oxusu ilə əlaqədar ekskursiya, gəzinti, müşahidə, əşya dərsləri, təcrübə işlərinin təşkili böyük kömək göstərir. Uşaqlar ana dilini öyrənərkən təbiətşünaslıq, tarixi və coğrafi hadisələr onlara çox kömək edir. Onlar bitkilər və heyvanlar aləmi üzərində müşahidə aparır, təcrübə qoyur, sxemlərə və şəkillərə baxır, məktəbin tədris-təcrübə sahəsində işləyir, ekskursiya zamanı gördükləri əşyalar üzərində öz fikirlərini nağıl etməyi öyrənirlər. Beləliklə, uşaqlarda nitq inkişafı möhkəmlənir və söz ehtiyatı zənginləşir. Nəhayət, qiraət dərslərində uşaqlar ədəbiyyata dair iş təsəvvür əldə edir və onun elementləri ilə tanış olurlar.

Uşaqlar ibtidai siniflərdə qiraət vərdişlərini düzgün, şüurlu və ifadəli oxu vasitəsilə əldə edə bilərlər. Qiraətin bir neçə növü üzərində şagirdlərdə qiraət vərdişlərini inkişaf etdirmək məsləhətdir:

a) qiraətin düzgünlüyü, şüurluluğu, sür'əti, ifadəliyi, sinifdə sərbəst qiraət, təkrar qiraət, bədii əsərin qiraəti, hekayələrin qiraəti, nağılların qiraəti, şe'rlərin qiraəti, sinifdən xaric qiraət və s.

Qiraətin düzgünlüyü ondan ibarətdir ki, kar uşaqlar sözləri sərbəst oxumalı, qiraət zamanı səs-heca buraxmamalı, bir səsi digəri ilə əvəz etməməlidirlər. Sözlərin deyilişi uşaqların tələffüz normalarına uyğun olmalı, yə'ni tonda deyilməlidir;

b) bir mətni rabitəli oxumalı, ayrı-ayrı sözlərə yox, cümlələrlə oxumalı, yə'ni fasilələri tək-tək sözlərdən sonra deyil, ayrı-ayrı cümlələrdən sonra etmək lazımdır;

v) müəllim çalışmalıdır ki, kar uşaqlar qiraət zamanı məntiqi vuruqları gözləməklə durğu işarələrinə düzgün riayət etsinlər;

q) qiraətin şüurluluğu dedikdə burada oxunun mətnin aydın və dəqiq olması (baş düşməsi) nəzərdə tutulmur. Qiraətin şüurlu olması şagirdin oxuduğu məndəki ayrı-ayrı sözlərin əsas mə'nasını düzgün başa düşməsi deməkdir.

Lal-karların səsli nitqə öyrədilməsi əsas e'tibarilə genestezik hiss etməyə arxalanır. Söz bir genestezik qıcıqlandırma kimi nitq orqanları hərəkətinin vasitəsilə qabağa çatıb onu oyadır.

Karların nitqinin və təfəkkürünün inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə surdopedaqogika və psixologiyada tez-tez bu

uşaqların müstəqil yerinə yetirdikləri yazı işlərində buraxılan səhvlərin təhlilinə fikir verir və onun əsasında nəticə çıxarırlar.

Kar uşağın verbal nitqinin və təfəkkürünün inkişafını öyrənmək üçün tək-cə müstəqil yerinə yetirdikləri yazılı işin analizi və özü də aşağı siniflərdə yerinə yetirilmiş iş kifayət etməyə bilər.

4.4. Tə'limin əmək həyatına hazırlıqla qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi.

Əlahiddə uşaqların tə'limi əməklə, həyatla, ölkədə gedən qürüclük işləri ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi nəticəsində uşaqların erkən olaraq kollektiv həyata, birgə fəaliyyətə və onların ictimai fəallığının idarə edilməsinə şərait yaranır. Bu prinsip uşaqlarda ünsiyyət vasitələrinin formalaşmasına, insanların əməyinə, ölkənin ictimai həyatındakı hadisələrə marağı inkişaf etdirir, şagirdlərdə əməyə vicdanlı münasibəti formalaşdırır, onları ölkənin həyatında baş verən hadisələrlə tanış edir, şagirdlər xeyirli və məhsuldar əməyə alışdırmağı nəzərdə tutur. Uşaqlarda peşə istiqamətinin artırılması əməyə olan tələbatın yaranmasına kömək edir ki, bu da gəncləri cəmiyyətdə fəal həyata hazırlayır.

4.5. Şüurluluq və fəallıq prinsipi.

Biliklərin şüurlu mənimsənilməsi şagirdlərin tə'limə şüurlu və fəal münasibətini, öyrənilən materialı başa düşdüyünü, biliyini praktikaya tətbiq edə bildiyini ifadə edir. Məktəblərdə ən çox rast gəlinən nöqsan şagirdlərin tə'limə formal və laqeyd, mə'suliyətsiz yanaşmalarıdır. Çox vaxt şagirdlər bilikləri formal şəkildə əzbərləyirlər. Belə hallar da olur ki, şagird bu və ya digər qayda, qanun və hadisəni danışır, qaydaları, tə'rifləri düzgün deyir, lakin onları təcrübəyə tətbiq edə bilmir, ya da çətinlik çəkir.

Biliklərin şüurlu mənimsənilməsi üçün bir neçə şərti gözləmək lazımdır.

Biliklərə yiyələnmə prosesində şagirdlərin fəal iştirakı tədris materialını şüurlu mənimsəməyə imkan verir, biliklərə maraq oyadır. Şagirdlərin fəallığını artırmağın bir yolu müəllimin şagirdlərə və-

rəcəyi suallardır. Məsələn, "Sən necə fikirləşirsən?", "Nə üçün?", "Nəyə görə?" və s. Bu kimi suallar şagirdlərin tefəkkürünün inkişafını stimullaşdırır.

Şagirdlərin yeni materialı fəal qavramaları bir neçə priyomların köməyi ilə əldə edilir. Bunlara əvvəllər mənimsənilmiş biliklərin təkrarını, öyrənilən mövzunun təcrübədə əhəmiyyətini göstərməyi, uşaqları əhatə edən ətraf mühitdən konkret faktların, sübutların, nümunələrin gətirilməsini və s. aid etmək olar. İşə fəal münasibətin yaradılması, fikri fəallıq priyomlarından təlimin bütün mərhələlərində istifadə müəllimin mühüm vəzifələrindən biridir. Təlim materiallarının şüurlu mənimsənilməsində müqayisə, tutuşdurma, ümumiləşdirmə mühüm rol oynayır.

Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipi sayəsində məktəbliləri elmlərin əsaslarını mənimsəyir, elmi-texniki biliklər, bacarıq və verdişlərlə silahlanır, bədəncə sağlam, qüvvətli, gümrah böyüyür və eyni zamanda onun fiziki qüvvəsi və əmək qabiliyyəti daim inkişaf edir. Məktəblinin zehni, fiziki və mə'nəvi inkişafı üçün onun görəcək aləm, canlı təbiət, cəmiyyət üzvləri və hadisələri ilə sıx ünsiyyətdə olması zəruridir. Məktəblinin inkişafında başqaları ilə ünsiyyətdə olub əlaqəli fəaliyyət göstərmək böyük rol oynayır. Bu zaman məktəblidə şüurla birlikdə nitq, danışmaq qabiliyyəti formalaşır. Şüurluluq və fəallıq prinsipi sayəsində məktəblinin qavradığı həyat həqiqətlərini, öyrəndiyi təlim materiallarını yadında möhkəm saxlayıb aydın və konkret ifadə etməsi, onun dilinin zənginləşməsini, zehni qüvvələrinin, xüsusən tefəkkürün inkişafını və elmi biliklərlə silahlanmasını təmin edir, şəxsiyyətini təşəkkül etdirir.

4.6. Əyanilik prinsipi.

Ətraf gerçəkliyin, aləmin insan tərəfindən dərk edilməsi canlı müşahidədən başlayır. Belə canlı müşahidə ətraf aləmin insan tərəfindən qavranılması əyanilik adlanır. Bu təlim prosesinin ilk mərhələsidir. Əyanilik, əyani təlim uşaq təbiətinin özündədir. Uşaqlar formalar, səslər və rənglərlə düşünür. Əyanilik prinsipinin fizioloji əsasını İ.P.Pavlovun birinci və ikinci signal sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Uşağın nitq və tefəkkürünün inkişafı üçün birinci signal sistemi mexanizminin fəal funksiyası lazımdır.

Signallar ilk növbədə insan tefəkkürünü qidalandırır, onu zənginləşdirir, nitqi inkişaf etdirir. İlk signal sistemi nə qədər zəngin olarsa, o qədər də nitq, tefəkkür zəngin olacaqdır. Uşaqları biliklərlə silahlandırmaq üçün təlim prosesində sözlə əyaniliyin vəhdətinin təmin edilməsi zəruridir. Təlim materiallarının qavranılmasında eşyaların göstərilməsi mühüm rol oynayır. Uşaqlar eşyanı, onun məktəbini, modelini görür və onları asanlıqla yadlarında saxlayırlar. Əyanilik uşaqlarda konkret, mücərrəd, ümumiləşdirilmiş anlayışların formalaşmasına səbəb olur. Uşaqlar gördükləri eşyaları, onların əlamətlərini asanlıqla yadda saxlaya bilirlər. Kor uşaqlarda əyanilik prinsipində görməni eşitmə, hiss etmə, toxunma duyğusu əvəz edir. Onlar eşyanı görmürlər, lakin əlləri ilə eşyanın xassələrini-isti, soyuq, möhkəm, elastik, sıral, kələ-kötür, yumşaq, formasını-dördbucaq, üçbucaq, romb, kvadrat və s. fərqləndirə bilirlər. Əllər xarici aləmin, eşyaların qavranılmasında mühüm rol oynayır. Böyük filosof və maarifçi pedaqoq J.J.Russo deyirdi ki, o, Emilin gözlərini verər, əllərini verməz. İnsanın ixtira və kəşfləri onun barmaqlarının ucundadır V.A.Suxamlinski belə deyirdi: «Ağıllanmış əllər başı, ağıllı baş isə əlləri öyrədir».

Kor uşaqlarda söz signallar signalı rolunu oynayır. Bu da təbiidir. Çünki, uşaqların dil vasitəsilə bir-birilə ünsiyyətdə olmaq, həyatda baş verən hər şeyi araşdırmaq, təbii hadisələri qabaqcadan dəyənək və dəyişmək qabiliyyəti onlara xas olan fizioloji quruluşla əlaqədardır. Bu quruluşun əsasında İ.P.Pavlovun "Signal signalı" adlandırdığı danışq dili durur. İnsan üçün spesifik olan ali sinir fəaliyyətinin fizioloji əsasını isə İ.P.Pavlov ikinci signal sistemi adlandırmışdır. Təbiidir ki, bu sistemlərin inkişafında eynilik əlahiddə uşaqların hamısında bir cür deyildir. Bə'zilərində birinci signal üstünlük təşkil edir. Məsələn, şagirdə işarə edilən hərəkətlər onun sinir sistemi tərəfindən çox həssaslıqla qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq, uşağın orqanizmində lazımi dəyişikliklər gedir: qan təzyiqi, istiliyin tənzimi, daxili orqanların ona hazırlığı da tez dəyişir. Baş beyin böyük yarımkürələri xarici aləmdən və daxili mühitdən gələn mə'lumatları toplayaraq, orqanizmin xarici və daxili qıcıqlandırmaclarına bu və ya digər reaksiyalar şəklində cavab signalı verməsini İ.P.Pavlov birinci signal sistemi adlandırmışdır. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, əlahiddə uşaqlarla fərdi məşğul olmanın psixoloji xüsusiyyətləri bütün həyat boyu eyni qalır. Lakin onların fərdi

xüsusiyyətləri tədricən fərqli şəkildə bir-birindən seçilir və gec formalaşır. Bu işdə əyaniliyi heç bir başqa vasitə ilə əvəz etmək olmaz.

4.7. Münasiblik prinsipi.

Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə təlim prosesinin təşkili xeyli çətinlik yaradır. Buna görə də təlimdə münasiblik prinsipini, qaydalarını bilmək zəruridir. Belə ki, münasiblik prinsipində iki mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır. Birincisi, şagirdlərini bilikləri qavrama səviyyəsi, ikincisi, onların yaş xüsusiyyəti. Kar, kor, oliqofren uşaqların hər iki cəhətdən özlerine müvafiq xüsusiyyətləri var.

Məktəbə daxil olan uşağın müəyyən həyat təcrübəsi var. Buna o öz praktik fəaliyyətində qazanmışdır. Lakin kar uşaq bu təcrübədə qazandıqlarından nitqə istifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Münasiblik prinsipi şagirdlərə verilən təlim materiallarında onların qavrama imkanlarını nəzərə almağı tələb edir. Təlimdə münasiblik prinsipi o zaman müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir ki, onun didaktik qaydaları (mə'lumdan məchula, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə və s.) nəzərə alınır.

Təlimdə mə'lumdan məchula didaktik qayda o deməkdir ki, müəllim materialı izah edərkən kar, kor və əqli kəm uşaqların əvvəlcədən mənimsədikləri biliklərə istinad edir. Bu məqsədə propedavtik kurslar yaxşı xidmət edir. Münasiblik prinsipi müşahidələr şagirdlərin fəal tefəkkür mədəniyyəti nailiyyətlər qazanmasına kömək etməklə həm də hər bir hərəkəti düşünülmüş surətdə yerinə yetirmək, müstəqillik, bacarıqlılıq, təşəbbüskarlıq və öz rəftarına özünün nəzarət yetirməsi kimi qiymətli iradi keyfiyyətlərin inkişafına kömək edir. Şagirdlərin tefəkkür fəaliyyətinin inkişafı həm yeni biliklərin öyrədilməsi üçün olan fəal metodların rolunun artırılması yolu ilə, həm də müxtəlif növ tədqiqat momentləri ilə, dərstdə uşaqların müstəqil iş həcmnin artırılması yolu ilə getməlidir.

4.8. Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi.

Kar, kor, oliqofren uşaqların bu və ya digər bilik, bacarıq və verdişlərin yadda möhkəm qalması çox əhəmiyyətlidir. Bilik, bacarıq

ve verdişlərin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə hər bir müəllimin borcudur. Bilik, bacarıq və verdişlərin möhkəmləndirilməsini təmin etmək üçün bir neçə şərti gözləmək lazımdır. O bilik, bacarıq, verdiş yaxşı yadda qalır ki, möhkəmləndirir, aydın dərk edilir. Bilik, bacarıq və verdişlərin möhkəmləndirilməsinin birinci şərti təkrardır. İkinci şərt müxtəlif praktik işlərin təşkilidir. Üçüncü şərt bilik, bacarıq və verdişlərin praktikaya tətbiqidir.

Kar uşaqlar təlim prosesində lüğət ehtiyatı toplamaqla yanaşı, sözlərin, dil formalarının dəfələrlə təkrarı və tə'sirlilik, tələffüz, oxumaq, sözlərin (plakatların) göstərilməsi, həqiqi əşyaların nümayiş etdirilməsi, modellər, altı yazılı və yazısız şəkillər həyata keçirilirdi. Kar uşaqlar sözləri müxtəlif variasiyalarda dəfələrlə təkrar edirdi: bu yolla söz ehtiyatının fiksasiyası (yadda qalması) həyata keçirilirdi. Sonra müvafiq danışmaq zamanı lal-kar məktəbdə öyrəndiyi sözləri tələffüz etməyə imkan tapır. Beləliklə, karın danışmaq imkanları məktəbdə öyrəndiyi söz ehtiyatı ilə məhdudlaşmır. Belə uşaqlarda niyyətli yadda saxlama mühüm rol oynayır. Buna görə də ibtidai məktəb müəllimləri ilk vaxtlarda çox zaman tədris materiallarının möhkəmləndirilməsində niyyətsiz yadda saxlamaya istinad edir.; bu zaman müəllim onlarda hiss və maraq oyatmaqla uşaqlar tərəfindən materialın başa düşülməsinə nail olur. Lakin hər bir müəllim tezliklə başa düşür ki, bu kifayət deyildir, möhkəm bilik əldə etmək üçün uşaqlarda məqsədli, iradi yadda saxlamayı inkişaf etdirmək lazımdır. Materialın başa düşülməsi üçün məqsəd istiqamətinə malik olduğunuz zaman heç bir şeyi yadda saxlamaya bilirik. Lakin bu ötəri yadda saxlama heç də kifayət deyildir. Belə yadda saxlamada dürüstlük və möhkəmlik olmur. Möhkəm və dürüst yadda saxlama üçün materialı başa düşdükdən sonra bu materialı yadda möhkəmlətmək üçün qarşıya xüsusi məqsəd qoymaq lazımdır. Bununla belə bu məqsəd istiqaməti yalnız əsaslı surətdə öyrədiləcək materialın həcmi deyil, həm də bu materialın müxtəlif hissələrinin yaddaşa nə dərəcədə dəqiqlik və möhkəmliklə qalacağını da nəzərdə tutur. Bu, əsaslı yadda saxlamadır.

Məqsədli yadda saxlama yalnız dərslər materialını möhkəm öyrənmək üçün deyil, həm də öyrənmədən sonrakı dövrdə bu materialın yaddaşa möhkəmlənməsi üçün də zəruridir. Məktəblilərdə məqsədli yadda saxlamayın inkişafı haqqında müəllimin daima qayğı göstərməsi həm də təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün, həm də

iradi və xarakter tərbiyəsi üçün lazımdır. Əsaslı yadda saxlamamı inkişaf etdirməklə biz istər-istəməz məktəblilərdə iradə qüvvəsinin inkişafına tə'sir etmiş oluruq, səbirli, inadcıl yadda saxlamamı inkişaf etdirməklə biz məktəblinin bütün xarakterində inadcılıq inkişaf etdirmiş oluruq. Bunları məqsədli yadda saxlama, həmçinin məqsədli tanıma haqqında da demək olar.

5. TƏ'LİM METODLARI

5.1. Tə'lim metodları haqqında anlayış.

Pedaqoji priyom və qaydalar sistemi olan tə'lim metodlarından istifadə edərək müəllim şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqla yanaşı, məktəbin tərbiyə vəzifələrini də yerinə yetirir. Əlahiddə məktəblərdə istifadə olunan tə'lim metodları kütləvi məktəblərdə istifadə olunan metodlara oxşardır. Bunlara demonstrasiya, müşahidə, ekskursiya, müəllimin şifahi şərh, müsahibə, kitab üzərində iş, praktik işlər, çalışmalar daxildir. Bununla belə hər bir metod xüsusi məktəbin şəraitindən asılı olaraq müəyyən əhəmiyyət kəsb edir və hər birinin öz yeri və rolu var.

5.2. Müşahidə və nümayiş

Görkəmli peşəkarlar həmişə müşahidəyə yüksək qiymət vermişlər. Hər bir əşyanın adı, onun hərəkəti və keyfiyyəti müşahidənin nəticəsidir. Bu da öz ifadəsini məntiqi nitqdə tapır.

Müşahidə öz xarakterinə görə müxtəlif olur. Müşahidə qısa və uzun müddətdə aparıla bilər. Məsələn, buzun suya çevrilməsini, sudan buxarın əmələ gəlməsini bir dərslə laboratoriya şəraitində aparmaq olar. Başqa hallarda müşahidəni uzun müddətdə də aparmaq olar. Məsələn, bitkinin inkişafı prosesini bir dərslə müşahidə etmək olmaz. Bu iş uzun müddətli müşahidə aparmağı tələb edir. Müəyyən bir dərslə müşahidə təşkil edilir və uzun müddətə davam etdirilir. Şagirdlər bitkinin inkişafı prosesini müəyyən vaxtlarda müşahidə edirlər. Müşahidə zamanı başlıca məsələ şagirdlərin baş verən hadisələrin gedişini qeyd etməklə, həm də dəyişmələrin baş vermə səbəbini dərk etməklə yanaşı müxtəlif hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətini izah edə bilsin.

Müşahidə ilə yanaşı dərslə demonstrasiya da böyük rol oynayır. Demonstrasiya da öz mahiyyəti e'tibarı ilə çox cəhətlidir. Bura əşyanın özünü, ya modelini, ya maketini, ya da şəklini göstərmək, kinofilm nümayiş etdirmək daxildir. Bura müəyyən bir hadisəni, süjeti səhnələşdirmək də daxildir.

Əlahiddə məktəblərdə əşyanın özünün, şəklinin göstərilməsi

geniş yer tutur. Çünki uşaqlar şəkillər üzərində öz fikirlərini daha asanlıqla şərh edə bilirlər. Şekillərlə yanaşı uşaqlar eşyanın maketini, modelini görəndə daha məzmunlu danışa bilirlər.

Demonstrasiya uşaqlarda məntiqi tefəkkürün təşəkkülünə şərait yaradır, fakt və hadisələr arasındakı düzgün dərk olunmasına kömək edir.

Kino-filmlərin göstərilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlar hadisələri hərəkətdə görür, sözlə hərəkətin vəhdətini anlayırlar.

5.3. Ekskursiyalar

Ekskursiya uşaqların yerləşdiyi obyektlərə getməyi tələb edir. Ekskursiya eşyanı təbii şəraitdə öyrənməyə şərait yaradır. Uşaqlar meşəyə, çayın sahilinə gedərkən təbiətin gözəlliklərini görür, tefəkkürləri feallaşır, hər hansı bir eşya haqqında fikir söyləmək tələbatı yaranır. Ekskursiyada müəllim uşaqların təsəvvürlərini genişləndirmək, onların tefəkkürlərini zənginləşdirmək, onları müəyyən sistemə salmaq, nitqlərini və məntiqi tefəkkürlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edir.

Müəllim şagirdləri payız fəsli ilə tanış etmək üçün onları parka, bağa və meşəyə aparır və onların diqqətini yarpaqlara, onların rənginə diqqət yetirməyi tapşırır. Uşaqlar yeni sözlərlə tanış olurlar. Ekskursiyadan qayıdarkən uşaqlar müxtəlif növ ağacların budaqlarını və yarpaqlarını özləri ilə gətirirlər.

Müəllim uşaqları üç mərhələdə tikintiyə aparır. Birinci mərhələdə uşaqlar tikinti materiallarını görür, bünövrənin necə salındığına baxırlar.

İkinci mərhələdə onlar nəhəng binanın mərtəbə-mərtəbə tikildiyini müşahidə edirlər.

Üçüncü mərhələdə artıq onlar yaraşlıq yaşayış binasının hazır olduğunu görürlər. Belə ekskursiyalarda canlı söhbət, sual-cavab şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir. Müşahidə metodu ekskursiya metodu ilə qaynaq edilir, bir-birini tamamlayır. Ekskursiyanın bir üstünlüyü də olur ki, ekskursiya zamanı xeyli material toplanır və həmin materiallardan bir neçə dərstdə istifadə olunur.

Ekskursiya zamanı uşaqlar təbiətin fakt və hadisələrinə sa-

dəcə olaraq baxırlar, həm də fəallıqla işləyir, materialları toplayır, fakt və hadisələr arasındakı əlaqələrin bəzilərini səbəblərini də öyrənirlər.

5.4. Praktikişlər

Praktik bacarıq verməyən məktəb heç nəyə yaramır. Məktəbin mühüm vəzifələrindən biri uşaqlarda praktik bacarıq və verdişləri formalaşdırmaqdır. Bir neçə misalə diqqət verək.

İkinci sinifdə müəllim şagirdləriməyə ölçüsu litrlə tanış edir. bunun üçün müəllim sinifə bir vedre su, müxtəlif ölçülü fincan, butulka, şüşə bankalar, "1 litr" yazılmış kruska gətirir. Uşaqlar maye ölçüsü litrlə əməli şəkildə tanış olurlar. Onlar hər hansı bir qabın neçə litr su tutduğunu praktik olaraq öyrənirlər. Onlar bir neçə əməli məsələləri həll edirlər. Məsələn, fincandakı 1 litr bankada isə dörd litr su var. Bankadakı su fincandakından neçə dəfə çoxdur. Banka və fincanda birlikdə neçə litr su vardır. Sonra uşaqlar bidonda neçə litr südün, çəlləkdə isə neçə litr neftin olduğunu gözüyən müəyyən edirlər. Bundan sonra uşaqlar müxtəlif məsələləri həll edirlər.

Müəllim bundan sonra uzunluq ölçüsü haqqında mə'lumat verir. Metrin köməyi ilə stolun, sinif lövhəsinin, sinif otağının eni və uzunluğu ölçülür. Bu kimi praktik tapşırıqları yerinə yetirən uşaqlar hər hansı bir eşyanın uzunluğunu və enini gözüyən müəyyən etməyi öyrənirlər.

Sonrakı məşğələlərdə uşaqlar məktəb binasının uzunluğunu və enini, teleqraf xətləri arasındakı məsafəni ölçürlər. Belə çalışma və məsələlər məktəblə mağaza, məktəblə kənd, məktəblə klub arasında məsafəni asanlıqla gözüyən müəyyən edirlər.

Gətirilən misallardan aydın olur ki, praktik işlər tə'limin inühüm metodlarından biridir. Praktikişlərin icrası prosesində uşaqlarda müəyyən anlayışlar formalaşır. Bu anlayışları başqa vasitələrlə formalaşdırmaq olmaz. Praktikişlərin icrası prosesində şagirdlərdə zəruri bacarıqlar yaranır. Bacarıqlar tə'lim prosesində hər bir şagirdə hərəkətlərin icrası zamanı formalaşır.

5.5. Müəllimin şifahi şərh

Fakt və hadisələrin nağıl, izah və müzakirə şəkildə şag-

irdlərə çatdırılmasına müəllimin şifahi şərh metodu deyilir. Nağıl və izah, mühazirə vasitəsilə müəllim şagirdlərə daha çox məlumat verir. Nağıl və izah zamanı müəllim şagirdlərdən, digər əyani vasitələrdən istifadə etməlidir. Nağıl və izah, mühazirə şagirdlərin bilik və yaş səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müəllim şifahi şərh zamanı şagirdlərə çatdıracağı bilik və bacarıqların məzmununu tədricən genişləndirməlidir. Şərhin əvvəlində əsas məsələni izah edir, bu əsas məsələni şagirdlər mənimsəyəndən sonra o, onların biliklərini əlavə materialları izah etməklə genişləndirir.

Nağıl uşaqlar üçün daha münasib olur. Bu şərtlə ki, müəllim mövzunu və məqsədini e'lan edir, nağılın planını lövhədə yazır. Planın köməyi ilə şagirdlər nağılın məzmununu ilə tanış olur, tədricən planın bir bəndindən digərinə keçir, bu isə materialın daha asan mənimsənilməsinə səbəb olur.

Əsas müddələrin şərh zamanı lövhədə qeyd edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər özləri də nağıl edə bilərlər. Müəllimin buna rəhbərliyi zəruridir. Şagirdlər oxuduqlarını, müşahidə etdiklərini, habelə müəllimin danışdıqlarını nağıl edə bilərlər. Bütün bu hallarda müəllim uşaqların materialları öz sözləri ilə danışmalarına nail olur. Bu isə təlimdə formalizm, mexaniki ezberləmənin qarşısını alır. Şagirdin materialı öz sözləri ilə danışması çətin-dir. Lakin yığcam olsa da şagirdin öz sözləri ilə danışması materialın şüurlu mənimsənilməsinin başlıca göstəricisidir.

Şərh zamanı müəllim fikri fəallıq priyomundan istifadə edərək şagirdlərin tefəkkürünün inkişafına nail ola bilir.

5.6. Müsahibə.

Müsahibə şagirdin fəallığını artırır, onların materialı necə mənimsədiklərini aşkar edir. Müsahibə zamanı şagirdlər müəllimlə canlı dialoqa, söhbətə girir, müəllimin suallarına cavab verməyi, habelə sual verməyi öyrənirlər. Öz xarakterinə görə müəllimin suallarını iki kateqoriyaya bölmək olar. Birinci kateqoriya suallara şagirdlərin faktik biliklərini öyrənmək məqsədilə verilən suallar aid etmək olar. Məsələn, "hansı çiçəkləri tanıyırsan?", "Azərbaycanın paytaxtı hansı şəhərdir?" və s.

İkinci kateqoriya suallara fakt və hadisələr arasındakı səbəb-

əlaqələrini müəyyən edən, nəticələr çıxaran suallar daxildir: "Qar nə üçün evdə əriyir, çöldə, küçədə ərimer?", "Ağacların gövdələrini nə üçün əhəngləyirlər?", "Su nə üçün donur?", "Ağacların dibini qışda nə üçün açırlar?".

Təcrübədə hər iki kateqoriyadan olan suallar vacibdir. Müsahibə canlı, emosional təşkil edildikdə şagirdlərdə fəallıq yaradır, onları yeni bilikləri tapmağa yönəldir.

Evristik müsahibədən daha çox istifadə edilir. Təkrar müsahibə bilikləri möhkəmləndirir, evristik müsahibə bilikləri tapdırır.

5.7. Kitab üzərində iş.

Kitab əlahiddə uşaqlar üçün zəruri bilik mənbəyidir. Kitab məktəbi bitirən hər bir şəxsin yaxın dostudur. Kitabı oxuyan zaman kar uşaq dili öyrənir. Kar uşaqları mütaliə etməyə öyrətmək lazımdır. Nitq ehtiyatı məhdud olan kar uşaqlar üçün kitab az müyəsər olur. Bu nöqsanı aradan qaldırmaq üçün müəllim sözlərin izahına aludə olur. Nəticədə oxu (mütaliə) uşaqlarda yorğunluq yaradır və onlar oxumaq istəmirlər. Oxu o zaman məhsuldar olur ki, müəllim uşaqlarla əvvəlcədən oxu haqqında, kitabın məzmununu haqqında qısa və məzmunlu əhbət edir. Uşaqlara oxuyacaqları kitablarda rast gələcəkləri eşyalar haqqında məlumat vermək müsbət nəticə verir.

Kitab üzərində işin məqsədyönlü olması üçün şagirdlər qarşısında müəyyən suallar qoyulmalıdır. Bu onların diqqətini tənzimləyir, qoyulmuş suallara cavab tapmağa təhrik edir. Uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq suallar daha konkret olmalıdır.

Yuxarı sinif şagirdlərinə plan tərtib etməyi öyrətmək lazımdır.

Kitab üzərində iş oxu ilə məhdudlaşmır. Şagirdlər kitabla işləyərkən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməlidirlər. Şagirdlərin kitablarda (dərsliklərdə) verilmiş tapşırıqları yerinə yetirmələri zəruri olmaqla, onların müstəqil işləmələri və düşünmələrinə şərait yaradır.

5.8. Çalışmalar.

Çalışmaları icra edən məktəbli mənimsədiyi bilikləri möhkəmləndirməklə kifayətlənmir, həm də yeni biliklərə yiyələnirlər.

Çalışmaların müxtəlif növləri vardır. Bura şifahi, yazılı ça-

lışmalar, qrafik işləri, bədən tərbiyəsi çalışmaları və s. daxildir. Şifahi çalışmalara şifahi sorğu, tanış şəkillərin müəllimin sualları əsasında təhlili, şifahi cümlələr tərtib etmək, fe'llərin şifahi hallandırılması, müxtəlif fənlərə aid sorğu və s. aid etmək olar.

Yazılı çalışmalara imla, ifadə, inşa daxildir. Sınıf lövhəsindən istifadə etməklə çoxlu yazılı çalışmaları yerinə yetirmək olar. Məsələn, riyaziyyata aid misal və məsələlərin həlli, əsas sözlər vasitəsilə cümlələr düzəltmək, cümlələri təhlil etmək, yarımçıq yazılmış sözləri tamamlamaq, hər hansı bir hekayənin, mətnin planını tərtib etmək və s. Bu kimi çalışmaların müəyyən üstünlükləri vardır. Bu üstünlüklərə kollektiv işi, əyaniliyi, fikirlərin sadə ifadə edilməsini aid edilməsini və s. aid etmək olar.

Çalışmalar sırasında qrafik işlər mühüm rol oynayır. Uşaqlar cədvəl, diaqram, sxem çəkməyi, qrafik işləri icra etməyi öyrənirlər.

Tə'lim metodlarının hər birinin özünəməxsus üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Ona görə də tə'lim prosesində tə'lim metodları təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-birilə sıx vəhdətdə tətbiq edilir. Tə'lim metodlarının biri digəri üçün şərt olur və tə'lim prosesində şagirdlərin fikri fəallıqlarının, müstəqillik və təşəbbüskarlığının inkişafına şərait yaradır.

5.9. Dodaqdan oxu metodu.

Anomal (əşitməyən) uşaqların oxu bacarığına yiyələnməsi və qiraət vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində dodaqdan oxunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Qiraətin bu növündən ən çox dərstdə oxu zamanı istifadə olunur. Dodaqdan oxu kar uşaqlar üçün ən faydalı oxu hesab olunur. Oxu zamanı şagirdlər bir-birindən nümunə götürür və yoldaşının dodaq hərəkətlərini görür və izləyirlər. Müəllim nümunə olaraq özü əyani olaraq dodaq hərəkətlərini şagirdlərin qarşısında nümayiş etdirərək deyir:

-Uşaqlar, mənə baxın, görün dodağımın nə edirəm?

Müəllim "mə" hecasını səssiz, yalnız dodaqların hərəkətilə tələffüz edir. Şagirdlər də həmin hecanı tələffüz edərək, bir-birinin dodağına baxaraq müşahidə aparır, sonra özlərinin necə tələffüz etdiklərinə fikir verirlər. Bu yolla uşaqlar hansı sözü və nə cür deyilişini öyrənirlər. Dodaqdan oxu şagirdlərin düzgün tələffüz normalarına riayət etməsini və onların nitqinin canlı danışq dilinə yaxınlaşmasını

da tə'min edir. Dodaqdan oxu bacarıqlarının düzgün inkişafına müəllim hazırlıq siniflərindən başlayır, həm xorla, həm də fərdi oxuya geniş yer verir.

Şagirdlər verilmiş tapşırığı yerinə yetirərkən özləri səssiz və dodaq vasitəsilə oxuyurlar. Dodaqdan oxu zamanı onlar fərdi məşğul olur, müvafiq tapşırığı müstəqil olaraq yerinə yetirirlər. Bu da şagirdləri müstəqil oxu vərdişlərinə alışdırır, qiraətin sür'ətini və dodaq hərəkətinin düzgünlüyünü tə'min edir.

Ümumiyyətlə, dodaqdan oxuya daha çox vaxt sərf olunur. Bu işə bir sıra müvafiq çətinliklərlə əlaqədardır. Belə olan tərzdə kar uşaqlar məktəblərinin qarşısında duran ən çətin prosesin yerinə yetirilməsi məsələsi qarşıya çıxır. Kar uşaqlar üçün bütün fənlərdə və eləcə də dil dərslərində mətnin dodaqdan oxunması imkanı yaranır. Kar uşaqlarda oxu vərdişi, kitaba məhəbbət yaratmaq, bilik əldə etməyi öyrətmək zəruriyyəti ondan irəli gəlir ki, bu bilik şagirdlərin dodaqdan oxumalarına kömək etməklə onların nitqinin düzgün inkişafına səbəb olur.

Surdopedaqoq N.M.Laqovski dodaqdan oxunun böyük əhəmiyyətinə işarə edərək yazır ki, məktəbdən kənarında kar uşaq çox və ya az dərəcədə onu əhatə edən aləmdən təcrid olunmuş olur. Uşağın inkişafına təcrid edilmə vəziyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə zərər vura bilər.

Məktəb kənar tə'sirləri müxtəlif yollarla tə'sirsizləşdirir. Bu işdə dodaqdan oxu mühüm rol oynayır. Dodaqdan oxu həmişə birinci yerdə durmalıdır, çünki hər şeydən əvvəl, dodaqdan oxu materialının çox hissəsi kar uşağı həyatla bağlayır və onlara canlı dil verir. Oxu proqramı bu vacib məsələnin yerinə yetirilməsinə zəmin yaradan tələbləri əhatə etməlidir.

N.A.Vasilyev yazır: "Əgər kar uşaq dodaqdan oxunu düzgün və istənilən səviyyəyə gətirib çıxara bilməyə, onun inkişafı normal uşağın tutduğu səviyyəyə çata bilməz"¹.

Surdopedaqoqikaya aid ədəbiyyatdan aydın olur ki, kar uşaqlarda şifahi nitqin formalaşmasından bəhs edən müəlliflər bu və ya digər dərəcədə dodaqdan oxuma məsələlərinə toxunmuş və qeyd etmişlər ki, bütün kar uşaqların dodaqdan oxuma vərdişləri heç də tələb olunan səviyyədə deyildir. Onlar qeyd edirlər ki, orta səviyyəli

¹ N.A.Vasilyev, Kinoşrift, L. İzd. Отофонетического инс-та, 1933.

və zəif oxuyan uşaqlar məktəbi bitirdikdən sonra əksər hallarda kənar şəxslərlə adi məişət söhbətlərini belə bilmirlər.

N.İ.Qryunfeld yazır ki, dodaqdan oxuma lal-karın həyatında həmişəlik "əlçatmaz" toxunulmaz, məqsədsiz, faydasız bir şey olaraq qalır. Buna baxmayaraq surdopedaqoqların əksəriyyəti karların dodaqdan oxumaya öyrədilməsinin vacibliyi və prinsipcə bunun mümkün olması lehinə danışmış, karların şifahi nitqinin formalaşmasının tərəfdarı olmuşlar.

N.A.Vasilyev qeyd edir ki, lal-kar uşaq oxuyub qurtardıqdan sonra gözləmək olmaz ki, o hamını və hər şeyi başa düşə bilsin, onun nitqini isə ətrafdakılar pis başa düşsünlər, nəinki onun nitqi aydın olsun, danışmaq isə çətin olsun, belə ki, o, dodaqdan pis oxuyur.

Dodaqdan oxumağın tədrisinin prinsipləri haqqında da müxtəlif nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Surdoqedaqoqların bə'ziləri dodaqdan oxu verdişlərinə yiyələnmək üçün xüsusi tapşırıqların əksəriyyətindən, başqaları isə bu verdişlərin formalaşmasından başqa şifahi nitq üzərində, onun tələffüzü sahəsində görülmüş işdən danışmış və qeyd etmişlər ki, kar uşaqların şifahi nitq inkişafında dodaqdan oxunun əhəmiyyəti böyükdür. Dodaqdan oxu kar uşaqları cəmiyyətimiz üçün istifadə olunmasına və istənilən sahələrdə işləməsinə şərait yaradır.

Məktəb təcrübəsi və aparılan tədqiqat işləri təsdiq edir ki, görmə və nitq hərəkəti gətirici analizatorlar arasında sıx əlaqə vardır. Nitq hərəkəti gətirici analizatorlar görmə qavrayışında səslərin bu və ya digər əvəzedicilərinin seçilməsini diqqət edirlər: tələffüzü daha asan səslər optik oxşar səslər qrupunda universal əvəzedicilər rolunda çıxış edirlər.

Nitq orqanlarının və nitq hərəkətlərinin özlərinin hərəkətidən doğan optik təəssüratlar arasındakı əlaqəni düzgün müəyyənləşdirmək üçün dodaqdan oxuma ilə qavranılan nitq materiallarının bütünlükdə söylənməsi həyata keçirilməlidir. Bu söylənmə dodaqdan oxumaya öyrədilən ilk zamanlarda açıq və geniş olacaqdır.

Kar uşaqlarda dodaqdan oxuma verdişlərinin yaradılması prosesində reflektor normal söylənməsi daha geniş və əsaslandırıcı bir istiqaməti əhatə etməlidir. Kar uşaqlarda görmə vasitəsilə qavranılan nitq səslərinin anlaşılıqlarının dodaqdan oxuma verdişlərinin kamilliyi ilə az dərəcədə asılılığı faktı onu sübut edir ki, bu verdişlərin formalaşmasının əsasında fərdi görmə analizatorlarının inkişafı

əsasında fərdi görmə analizatorlarının inkişafı deyil, səslərin optik ekvivalentləri arasındakı əlaqə, yə'ni görmə və nitq hərəkəti gətirici analizatorlar arasında əlaqələrin yaradılması durur. Bu əlaqə müəyyən proqramla xüsusi tapşırıqların verilməsi və onun köməyi ilə edilməlidir. Bu proqram nitq in kiçik elementlərinə tətbiq edilə bilən görmə və nitq hərəkəti gətirici analizatorlar arasında əlaqə yaratmağa imkan verən nitq materiallarının təhlilini nəzərdə tutmalı, eləcə də söz və ifadələrdən ibarət nitq komplekslərini dodaqdan oxumağı öyrətməyə imkan verən sintez anlarını da nəzərdə tutmalıdır.

Anadangelmə kar və tez kar olmuş ağır eşidən uşaqlara gəldikdə isə, burada məsələ başqa formada olur. Bu uşaqlara düzgün tələffüz öyrədilərkən, verilən nitq materiallarının təhlili aparılır: görmə və nitq hərəkəti gətirici analizatorlar arasında əlaqə şifahi nitqin optik ifadə edilmiş bütün elementlərinə münasib olaraq müəyyənləşdirilir. Burada əsas məsələ kar uşaqlara onların qavradıqları nitqin düzgün nümunəsini verməkdən ibarətdir. Kar uşaqların tədrisi praktikasında belə bir fikir var idi ki, samitlərin qalın və incə qrupları görmə vasitəsilə fərqləndirilmir. Bu onunla izah olunur ki, dodaq saitlərinin qavrayışı zamanı dilin fəaliyyəti görünür və buna görə də qalın saitləri incə samitlərdən fərqləndirən elementlərdən biri gizli qalır. Bu gizli qalan əlamət ondan ibarətdir ki, kar uşaqlar dodaqdan oxu tə'liminin əvvəlində hər f buraxma halları əsasən şagirdin səsləri ayırmağı bacarmamasından, sözlərin oxunma prosesinə nəzarət edə bilməməsindən irəli gəlir. Maraqlı budur ki, kar uşaqlar başlıca olaraq saitləri buraxırlar. Tək hecalı sözlərdə ortadakı sait buraxılır. Məsələn, tar-tr, nar-nr, qol-ql, şal-şl, şana-şna və s.

Samitlərin buraxılması hallarına da rast gəlmək olar. Kar uşaqlar əsasən iki samitin birləşdiyi hallarda birini tələffüz etmir, bu zaman söz öz mə'nasını itirir, başa düşülməz səslənir. Məsələn, torpaq-topaq, alma-maa, tarla-tala, İmran-ıman, Qurban-Quban və s. Bə'zən qoşa samitli sözlərdə də samitin biri buraxılır, məsələn, müəllim-müəlim, yeddi-yedi, səkkiz-səkkiz, güllü-gülü və s. Belə nöqsanların aradan qaldırılması üçün sözün səs tərkibi üzrə əlavə təhlil aparmaq dodaqdan oxuduqdan əvvəl sözü bir neçə dəfə təkrar oxumaq tələb olunur. Söz və məntiqi vurğunun görmə qavrayışının tədqiqi aşağıdakıları aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Söz vurğusunun görmə ilə qavrayışı, onun hansı sait üzərinə düşməsindən çox

asılıdır. "O" saiti üzerine düşən zaman vurğu daha yaxşı qavranılır. Bu onunla izah olunur ki, "o" səsi bütün saitlərdən vurğusuz vəziyyətdə daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Vurğu "i" və "ı" saitləri üzerine düşərkən daha pis qavranılır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, vurğunun görmə qavrayışı yalnız saitlərin deyil, eyni zamanda samit səslərin də artikulyasiyasının xarakterindən asılıdır. Söz vurğusunun görmə qavrayışı əhəmiyyətli dərəcədə qavrayış sahibinin oxuma qabiliyyətindən başqa fərdi nitqin inkişafından da asılıdır.

Materialın təhlili göstərir ki, sözlərin deformasiyasında iki əsas amildən istifadə etmək daha faydalıdır:

a) Kar uşaqların hər hansı bir sözü görmə analizatorları vasitəsilə görüb və onu dərk etməsi;

b) Gördükləri hər hansı bir sözü daktillə yazıb oxuması.

Bu zaman kar uşaqlar qiraətlə yazının hər ikisinin qarşılıqlı əlaqədə olmasına baxmayaraq, daktillə yazının sür'əti həmişə qiraətin sür'ətindən geri qalmır. Çünki qiraət prosesindən fərqli olaraq daktillə yazı yalnız zehni deyil, həm də hərəkətli bir prosesdir. Kar uşaqlar üçün daktillə düzgün yazı möhkəm və dəqiq əl hərəkətləri tələb edir. Belə bir vermiş kar uşaqlarda tədricən yaranır. Daktil yazı təliminə bilavasitə oxu zamanı eynilik daha çox kömək edir. Kar uşaqlar bütün yazı formalarını, əl hərəkətlərini görür, onlar düzgün yazmağı və dodaqdan müstəqil oxumağı öyrənirlər.

Kar uşaqlar hər hansı bir hərfin yazılma və oxunma qaydasını bilməklə yanaşı hərflərin elementlərinin (əl hərəkətləri), sonra isə bütöv sözlərin daktillə yazılması üzrə məşq etməlidirlər ki, bu da həm çox vaxt, həm də sə'y tələb edir. Aparılan işin məzmununa müvafiq olaraq daktillə yazının mənimsənilməsi prosesini üç mərhələyə ayırmaq olar:

a) daktillə yazılan hərfin elementlərinin öyrənilməsi;

b) hərfin düzgün təsvir olunması və elementlərin (əl hərəkətlərinin) düzgün öyrənilməsi;

v) kar uşaqların yazı dövründə diqqətini sözlərə, hərflərin düzgün təliminə və öyrədilməsinə yönəldilməməsi.

Bu mərhələdə kar uşaqlar texniki və qrafik vermişlərlə yanaşı, tədricən sözün səs-hərflər tərkibini öyrənmək və orfoqrafik qaydalara əməl etmək bacarığına da yiyələnir. Onlar eyni zamanda daktil yazının əsas cəhəti üzərində düşünməyə başlayır.

Kar uşaqlarda əsl bilik və vermişlər təlim materialının fəal mənimsənilməsi prosesində əldə edilir. Fəallıq tələb edir ki, şagird öyrənilən materialla müəllimin tapşırığına diqqətlə yanaşsın onu düzgün başa düşsün.

Kar uşaqların heyatla əlaqəsi tələb edir ki, dodaqdan oxu dərslərində müəllim şagirdlərin nitq inkişafına xüsusi nəzarət etsin. Hazırlıq dövründə kar uşaqların əldə etdikləri azacıq vermişləri birinci sınıfta daha da inkişaf etdirib kamilləşdirmək ən vacib məsələlərdəndir. Sınıf müəllimi qazınan vermişlərin digər müəllimlər tərəfindən şagirdlərə necə təlim edilməsi yollarını öyrənməli və öz işini çalışıb həmin prinsiplərə uyğun şəkildə qurmalıdır ki, uşağın görmə analizatorunda pozğunluq baş verməsin. Normal uşaqlardan fərqli olaraq qüsurlu uşaqlarda formalaşmanın sabit xarakter daşmadığını nəzərə alsaq, bütün təlim və tədris prosesində sabitlik yaratmaq üçün prinsip ardıcılığına hər zaman diqqət yetirilməlidir. Yalnız bundan sonra hazırlıq sınıflarından gələn uşaqların şəxsi və rəqələri və audiometriya işinin düzgün aparılması yoxlanmalı, uşaqlarda mövcud nöqsanların qruplaşdırılması seliqəli və düzgün aparılmalıdır. Birinci sınıflarda dərs ilinin əvvəlindən belə bir şəraitin yaradılması həm dərs keyfiyyətinin yüksək olmasına, həm də müəyyən göstəricilərin əldə edilməsinə zəmin yaratmış olar. Xüsusi məktəb müəllimləri öz işlərini dodaqdan oxu tələblərinə uyğun qurmalıdırlar.

Hər bir dərs şagirdləri yeni biliklərlə zənginləşdirməli, əvvəllər qazınan bilikləri daha da möhkəmləndirməli, nəzəri mə'lumat təcrübə ilə sıx əlaqələndirilməli, məzmunundan, məqsəddən, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif üsullar və yollar tətbiq edilməlidir.

Bütün bunlardan əsas məqsəd, əlbəttə, dodaqdan oxu vermişlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Aydın ki, kar uşaqların dodaqdan oxu vermişlərini inkişaf etdirmək üçün tələffüzdəki çatışmazlığa, dil-söz bazasının, lüğət ehtiyatının vəziyyətinə və s. bu kimi ilkin amillərə diqqət yetirilməlidir ki, sonralar daha mürekkəb proseslərin həlli üçün lazımi şərait yaratmaq mümkün olsun. Bə'zən uşaqlarla jest mimikasından istifadəyə meyl güclü olur. bu meylliyi aradan qaldırmaq üçün uşaqları dodaqdan oxu ünsiyyətinə alışdırmaq lazımdır.

Ana dili dərslərində dodaqdan oxu təlimi çox mühüm bir

mərheledir. Kar uşaqlar bu dövrdə dodaqdan oxu üçün lazım olan bütün esasları mənimsəməlidir. Məsələn, sadə sözləri görüb tələffüz etməyi, heca və səslərə ayırmağı öyrənmək, cümlə qurmaq və həmin cümləni dodaqdan oxumağı mənimsəməlidir. Kar uşaqlara sadə sözləri və gələcəkdə nisbətən mürəkkəb olan materialların düzgün qoyulub və onun öyrədilməsindən çox asılıdır. Buna görə də dodaqdan oxu təliminə başlamazdan əvvəl müəllim həmin məsələyə uyğun olan bir neçə cəhəti nəzərə almalıdır.

1. Müəllim dodaqdan oxu təlimi dövründə qiraət dərslərini kar uşaqların tələffüz qanunlarına əsasən qurmağa çalışmalıdır. Dodaqdan oxunu onlara şüurlu surətdə öyrətməlidir. Əgər dodaqdan oxu dərsləri bu şəkildə aparılmazsa, bu zaman təlim işi keyfiyyətsiz olar.
2. Müəllim dodaqdan oxu təlimi dövründə şifahi olaraq dodaq hərəkətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bəzən bütün təlim işi adi kitablardan oxuya həsr edilir və kar uşaqlarla aparılan dodaqdan oxu məşğələləri demək olar ki, təmamilə unudulur. Bu şəkildə aparılan iş müəllimin qoyduğu məqsədə zərər verə bilər. Ona görə də müəllim oxu dərslərinin kar uşaqlar tərəfindən düzgün mənimsənilməsinə nəzarəti gücləndirməlidir.
3. Müəllim dodaqdan oxu təliminin bu dövründə bütün (dodaq, dil, ağız) hərəkətlərini nəzarət altında saxlamaqla, hər bir şagirdin fərdi hərəkətlərinə nəzarət etməlidir. Dodaqdan oxu təlimi qarşısında bir tərəfdən kar uşaqlara düzgün dodaqdan oxu verdişləri aşılamaq, digər tərəfdən də kiçik cümlələri düzgün oxumağı öyrətmək kimi vəzifələr durur.
4. Dodaqdan oxu təlimi dövründə kar uşaqların nitqinin və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üzrə də müntəzəm olaraq xüsusi işlər aparılmalıdır. Məsələn, müəllim şagirdlərə suallara düzgün cavab verməyi, öz hərəkətləri və gördüyü iş haqqında kiçik şifahi hekayələr qurmağı, bir hadisəni təsvir edən kiçik şəkillər üzrə öz fikirlərini yazmağı və onu nağıl etməyi dodaqdan oxu vasitəsilə başqası ilə ünsiyyət saxlamağı bacarmalıdır. Müəllim hər dəqiqə kar uşaqların dodaqdan oxumalarının düzgünlüyünə fikir verməli, onların dodaqdan oxu nöqsanlarını düzəltməlidir. Kar uşaqlar dodaqdan oxu təlimi dövründə sözlərin düzgün tələffüz olunması normalarını öyrənir və praktik surətdə düzgün artikulyasiya hərəkətlərini öyrənirlər. Bu zaman sözlərin mənasını və onun

düzgün tələffüz edilməsi normalarına uyğun şəkildə öyrənməyə alışırırlar. Dodaqdan oxu təlimi dövründə qazanılmış verdişlər kar uşaqların yalnız ana dilini deyil, başqa fənləri (tarix, coğrafiya, biologiya) dodaqdan oxumaları üçün kar uşaqlar düzgün şüurlu oxumaq verdişlərinə yiyələnirlər.

6. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI.

6.1. Təlimin təşkili formaları haqqında anlayış.

Tarix müxtəlif inkişaf mərhələlərində təlimin müxtəlif formaları olmuşdur. XVII əsrə-Y.A.Komenskiyə qədər təlimin ən geniş yayılmış forması fərdi təlim olmuşdur.

Əlahiddə uşaqların təlim tərbiyəsinə o qədər də əhəmiyyət verilməmiş, belə uşaqlar cəmiyyət üçün artıq yük hesab edilmişdir. Lakin sonralar belə uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin təşkili bir çox alimləri maraqlandırmışdır.

Praktikanın genişlənməsi əlahiddə uşaqlarla, xüsusilə karlarla fərdi iş dövrünün ziyalıları olan Ceraloma Nardanonun (1501-1576) diqqətini cəlb etmişdir. O, karların hissiyyat orqanlarındakı aşkara çıxarılmamış geniş imkanı, xüsusilə beynin işini etraflı tədqiq etdi.

XV-XVI əsrlərdə əlahiddə uşaqlarla fərdi iş 2 istiqamətdə aparılırdı. Birinci istiqamətin tərəfdarları X.P.Bonet (İspaniya), D.Bulver, D.Vallas (İngiltərə) və s. yazılı, şifahi, daktil, jest formalarından istifadə edirdilər. İkinci istiqamətin tərəfdarları F.M.Van Qermont, Ç.G.Ammon (Hollandiya), A.A.Persi (İtaliya), V.Reker, F.Q.Rafael (Almaniya) və başqaları ünsiyyət vasitəsi kimi yalnız şifahi nitqdən istifadə edirdilər.

XVIII əsrin II yarısında Fransada, İngiltərədə, Avstriyada əlahiddə uşaqlar üçün xüsusi peşə məktəbləri yaradıldı. Şarlem Liqel Epenin (1712-1789) Parisdə açdığı institut böyük əks-səda doğurdu. Məhz, o mimiki metodla karların öyrədilməsinin müəllifi idi. "Təmiz şifahi metod" Almaniya meydanına gəlmişdir.

Şifahi sistemli ilk institut 1778-ci ildə Leypsiqdə S.Qeyike (1727-1790) tərəfindən açılmışdır. Bu sistemin tərəfdarları-S.Qeyike, F.M.Qill, Ç.Fotter və b. ünsiyyət forması kimi şifahi nitqi qəbul edirdilər; ABŞ-da karlar üçün ilk məktəb 1817-ci ildə Xarfurt şəhərində təşkil olunmuşdur. Amerikalı surdopedaqoqlardan olan T.Qellode (1787-1907) və b. avropalı həmkarlarının təcrübəsindən bəhrələndilər. Təlim prosesində müxtəlif üsullardan şifahi, yazılı, daktil və jestdən istifadə olunurdu. Fərdi təlim zamanı şifahi, yazılı, bəzi məktəblərdə isə daktil və jest metodlarından istifadə olunurdu.

XX əsrin əvvəllərindən əlahiddə uşaqlar üçün təşkil edilmiş məktəblərdə təlimin sinif-dərs sistemindən istifadə edilməyə başlanmışdır.

6.2. Sinif-dərs sistemi.

Təlimin əsas təşkili forması olan sinif-dərs sistemi dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin adı ilə bağlıdır.

Dərsdə şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında işləyir. Müəllim onları biliklərlə silahlandırır, onların bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlərlə iş müntəzəm, dəyişməz tərkiblə aparılır. Şagirdlərin bilik və yaş səviyyələri təxminən eyni olur. Dərsdə şagirdlərin kollektiv fəaliyyəti təşkil edilir. Dərs hər bir şagird üçün məcburi məşğələ sayılır.

Məktəbdə əsas sima olan müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil edir, ən sərfəli metodları seçir, şagirdlərin yaş və qavrama səviyyəsinə uyğun şəkildə bilikləri şagirdlərə mənimsədir, tədris materialının möhkəmləndirilməsinə nail olur, şagirdlərə bacarıq və verdişləri aşılayır.

Dərsin seçiyəvi əlamətləri bunlardır:

1. Proqram tələblərinə uyğun olaraq hər bir dərsdə konkret təlim vəzifəsi yerinə yetirilir.
2. Dərsə ciddi şəkildə gözlənilən vaxt (45 dəqiqə) verilir və dərsin sonunda şagirdlər istirahətə buraxılır (tənəffüs e'lan edilir).
3. Hər bir fənnə aid bir dərs keçilir və bu zaman dərs cədvəlinə ciddi əməl edilir.
4. Tədris ili ərzində hər hansı bir fəndən dərsi bir müəllim aparır.

Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə dərsin özünəməxsus didaktik vəzifələri və xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Tədrisin məqsədinin dəqiq aydınlığı;
2. Təhsil və tərbiyəvi vəzifələrin vəhdəti;
3. Tədris materiallarının düzgün seçilməsi;
4. Metodların məqsədyönlü seçilməsi;
5. İşdə şagirdlərin kollektivçiliyi;
6. Dərsin dəqiq və düzgün təşkili.

Bu xüsusiyyətlər əlahiddə məktəblərdə nəzərə alınaraq şagirdlərlə dərs təşkil edilir.

Pedaqoji prosesin müxtəlif tərəfləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə təşkil edilir.

Dərsi planlaşdırarkən müəllim onun vəzifələrini konkret şəkildə müəyyən etməyə çalışır. Dərsin məhsuldar və səmərəli olması üçün sinifdə bütün şagirdlərlə fəal iş aparmaq lazımdır.

İbtidai sinif şagirdlərinin fonetik anlayışlara dair proqram materiallarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar aparılan dərslərdən əldə edilmiş nəticələri qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Çünki bütövlükdə dərslərin təhlilini və gedişini vermək qeyri-mümkündür. Təcrübə təsdiq edir ki, birinci, şagirdlər fonetik anlayışlar, məsələn, hərf, sait, ahəng qanunu, heca və s. mənimsəyə bilirlər. Şagirdlər həmin anlayışlara yiyələnməklə sözlərə qrammatik mə'na verir, konkret faktlarla yanaşı, mücərrəd dil faktlarını da dərk etməyə başlayırlar.

İkinci, səs və hərf anlayışlarını fərqləndirməkdə onların əsas əlamətlərinin çatdırılması və müqayisə olunması həlledici rol oynayır. Səs və hərfin dərk olunması (səslərin eşidilməsi, hərflərin görülməsi) və şagirdlərin bilavasitə fəaliyyətləri ilə bağlı olan əlamətlərin (səslərin deyilməsi, hərflərin yazılması) müvafiq verilməsi işi asanlaşdırır. Bu əlamətlərdən yalnız birinə görə fərqləndirməyə cəhd olunması anlayışın tam mənimsənilməsinə, onun bütün əlamətlərinin dərk olunmasına imkan vermir.

Üçüncü, səs və hərf anlayışları ilə əlaqədar ilk mə'lumatları keçərkən onları necə fərqləndirmələrinə görə şagirdləri dörd qrupa ayırmaq mümkündür:

Birinci qrup şagirdlər səsləri və hərfləri hər iki mühüm əlamətə görə fərqləndirməyi bacarırlar. İkinci qrup şagirdlər səs və hərfi yalnız idrakı əlamətlərə görə seçiyyələndirirlər. Üçüncü qrup şagirdlər fərqləndirmə üçün nitq fəaliyyəti ilə bağlı olan əlaməti əsas götürürlər. Dördüncü qrup şagirdlər isə səs və hərfin mühüm əlamətlərini qarışdırırlar.

Dördüncü, birinci sinif şagirdləri saitlərlə samitləri bir-birindən asanlıqla fərqləndirə bilirlər. Şagirdlər həmin anlayışları fərqləndirərkən dərslərdə verilmiş "saitləri uzatmaq olur, samitlər isə uzanmır" əlamətinə istinad edirlər. Sait və samitləri fərqləndirmək baxımından şagirdləri üç qrupa bölmək mümkündür: a) sait və samitləri dərslərdə verilmiş əlamətlər üzrə fərqləndirməyi bacaranlar; b) sait və samitləri bir-birindən ayıra bildikləri halda hansı əlamətə istinad etdiklərini söyləməyə çətinlik çəkənlər; v) sait və sa-

mitləri fərqləndirə bilməyənlər.

Bəşinci, birinci sinifdə qalın və incə saitlər haqqında mə'lumat verilməsi də məqsədə uyğundur. Bu zaman anlayış nisbətən geniş dərk olunur. Eyni zamanda, qalın və incə saitləri öyrənməklə birinci sinif şagirdləri praktik olaraq ahəng qanununa riayət etməyin zəruriliyini anlayırlar.

Altıncı, birinci sinifdə heca anlayışı ilə əlaqədar verilmiş materiallar da şagirdlər tərəfindən mənimsənilməklə həmin anlayış haqqında düzgün təsəvvür yarada bilər. Şagirdlər sözdəki, hecaların miqdarının saitlərlə bağlı olduğunu, yalnız saitlərin heca düzəldə bildiyini anlayırlar. Lakin bununla belə bə'zi şagirdlər sözləri, hecaları düzgün ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu cür hallar sonu samitli sözlərdə, sonu samitlə qurtaran-söz saitlə başlanan şəkili qəbul etdikdə və s. özünü göstərir.

Yeddinci, ikinci sinif şagirdləri isə səs və hərf anlayışlarını bir-birindən fərqləndirə bilirlər. Onlar səslərin və hərflərin əsas əlamətlərini sadalayır və onları asanlıqla bir-birindən fərqləndirə bilirlər. Bu zaman əsas əlamətə istinad etmək mühüm yer tutur.

Səkkizinci, ikinci sinif şagirdləri qoşa saitli sözləri, əsasən düzgün fərqləndirənlər də, burada bə'zi çətinliklər özünü göstərir: şagirdlər qoşa samitli sözləri düzgün müəyyən edə bilmirlər. Məsələn, onlar ağaclar, körpə, qaçdı kimi sözləri də bu qəbildən hesab edir, oradakı çl, rp, çd. samitlərini qoşa samitli kimi göstərirlər. Bu cür səhvlərə yol verən şagirdlər mənimsəmə cəhətdən zəif olduqları kimi, onların fikri əməliyyatlarında da müəyyən lənglik hiss olunur.

Doqquzuncu, III sinif şagirdləri dodaqlanan və dodaqlanmayan qalın və incə saitləri fərqləndirməkdə o qədər də çətinlik çəkmirlər. Xüsusilə, müəllim həmin anlayışları lazımi səviyyəyə çatdırmaqda fərqləndirməyə imkan verən vasitə və üsullardan istifadə etdikdə məfhum daxili fərqləndirmənin yaranması asanlaşmış olur. Qalın və incə saitlərlə əlaqədar verilən çalışmaların əksəriyyətini şagirdlər mexaniki şəkildə yerinə yetirir. Bu çalışmalar fikirləşməyə mütəhəkimə yürütməyə imkan yaratmır.

Onuncu, şagirdlər kar və cingilti samitləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər, çox vaxt kar samitləri cingilti samit kimi və əksinə göstərirlər. Kar və cingilti samitlər haqqında nəzəri mə'lumat II sinif şagirdləri üçün çətinidir. Bu sahədə fərqləndirmə çətin yaranmaqla şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişafı üçün də əsaslı rol oy-

nayır.

On birinci, II-III sinif şagirdləri öz yazılarında hərflər buraxma, hərfləri əvəz etmə və artıq hərflər işlətmək kimi səhvlərə yol verirlər. Şagirdlərin bu cür səhvlərə yol vermələrinin başlıca səbəbi onlarda sözlərin səs tərkibini düzgün təhlil etmək bacarığının zəif inkişafıdır. Fonetik qavrayış və təsəvvürün zəif inkişafı şagirdlərin səs təhlili aparmalarını çətinləşdirir.

On ikinci, şagirdlər yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan sözlərin (Məsələn, zənbil, sünbül, tramvay, pambıq, kənd, hətta, pələng və s.) yazılışında əsaslı çətinliyə rast gəlirlər. Buna başlıca səbəb orfoepik vərdişlərin orfoqrafik vərdişlərə tə'siri ilə bağlıdır.

6.3. Əmək tə'limi.

Əlahiddə uşaqlar üçün məktəbdə əmək tə'liminin başlıca vəzifəsi onları müəyyən bir peşəyə hazırlamaqdır. Əmək tə'limi dərsləri uşaqların ümumi inkişafına şərait yaratmaqla onların biliyini genişləndirməlidir. Əmək tə'limi dərsləri praktik məsələlərin həllində nəzəri bilikləri tətbiq etməyi öyrətməlidir.

1. Əməyə vicdanlı münasibət tərbiyə etmək;
2. Şagirdləri müəyyən bir peşəyə, ümumiyyətlə, peşəyə hazırlamaq;
3. Bilikləri genişləndirmək və əməli işdə möhkəmləndirmək;
4. Şagirdlərdəki qüsurları düzəltmək.

Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə üç mərhələdə təşkil edilir;

1. Əl əməyi;
2. Ümumi-texniki hazırlıq;
3. Peşə-texniki hazırlıq.

Hər mərhələdə iş müəyyən edilmiş proqram əsasında aparılır.

Əmək tə'limi prosesində fənlər arasındakı əlaqə və tədris fənlərinin əməklə əlaqəsi dərslər planlarında və proqramları fənləri əməklə əlaqələndirməkdən ötrü əsas şərait yaradır. Bu mürəkkəb və mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində xüsusi məktəbin müəllim və qrup tərbiyəçiləri əsas rol oynamalıdır.

Əmək tə'limindən dərslər deyən müəllimlər öz fənlərini

istehsalat texnikasına dair materialla zənginləşdirməli, nəzəri biliklərin əməli surətdə tətbiqinə fikir verməli, elin qanunlarını şərh etmək üçün istehsalat materiallarından istifadə etməlidirlər. Həm kompleks surətdə, həm də ayrı-ayrı tədris fənləri üzrə istehsalat ekskursiyalarının təşkil olunması üzulları geniş tətbiq edilməlidir. Çünki belə işlər anomal uşaqların istehsalat texnikası haqqındakı görüş dairələrini genişləndirir, əməyə olan marağını artırır.

Məktəblilərin fənnə olan möhkəm və dərin marağı bir tərəfdən onda seçdiyi peşəyə maraqlı oyadır, bu marağı gücləndirir, digər tərəfdən isə meydana gəlmiş biliyin fəal mənimsənilməsinə və dərinləşməsinə köməklik edir. Məhz, buna görə də peşələrə müsbət baxış formalaşdırmaq vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə peşələrə maraqlı yaratmaq lazımdır. Peşələrə maraqlı şagirdlərin fəal surətdə vərdişlərə, ümumiləşdirmə qabiliyyətinə və bilikləri mənimsəməyə can atmalarını tə'min edir. Bu isə iş yerinin qaydada olmasında, tapşırığı vicdanla yerinə yetirməkdə, praktik tapşırıqları müstəqil və səmərəli həll etmək meylinə və hər şeyi bilməyə sə'y göstərməkdə özünü biruzə verir.

Əmək dərsinə maraqlı əmələ gəlməsi və inkişafına imkan yaradan əsas pədaqoji və psixoloji şərtləri müəllimlər bilməlidirlər. Bu şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Yaxşı tərtib olunmuş və texniki cəhətdən təhciz edilmiş e'malətxanalar (əmək xidməti kabinetləri);
2. Texniki tefəkkür və yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək;
3. Şagirdlərə əl alətlərindən istifadə etməyi və bə'zi dəzgahlarda işləməyi öyrətmək;
4. Onları metal, ağac və plastik materialların işləmə texnologiyası ilə tanış etmək;
5. Əməyə vicdanlı münasibət tərbiyə etmək və əmək mədəniyyəti elementləri aşılamaq.

Qabaqcıl pədaqoji kollektivlər uşaqların əmək tərbiyəsini, onların əməyə hazırlanmasını özlərinin birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirlər. Onlar əmək tə'limi işlərini sistemli şəkildə həyata keçirirlər. Yuxarı sinif şagirdləri xidmət əməyi kabinetində, mexaniki və dülğərlik e'malətxanalarında xalq təsərrüfatına və məişətə lazım olan müxtəlif peşələr üzrə bacarıq və vərdişlər qazanırlar.

Xüsusi məktəblərdə şagirdlərin əməyə hazırlanmasının

müəyyən sistemi yaratmışdır. Vəzifə bu sistemin yeni variantlarını axtarmaqdan yox, mövcud sistemi diqqətlə yenidən işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Əmək tərbiyəsinin tərkib elementləri bunlardır: səmərəli təşkil olunmuş təlim əməyi, məktəbdə özünəxidmətdə iştirak etmək, yaxşı təşkil olunmuş əmək təlimi və hər bir şagirdin əmək briqadalarında şəxsi iştirakı. Bu cəhət xüsusilə vacibdir.

Şagird əmək bilikləri işin təşkili cəhətindən çox müxtəlif xarakter daşıyır. Ən vacib odur ki, əmək ictimai-faydalı xarakter daşsın, imkan dairəsində maddi istehsal sahəsinə daxil olsun.

Əmək təlimi ilə bağlı e'malatxanaların, tədris-istehsalat kombinatlarının və sexlərinin təchizi sahəsində məktəblər hələ çox iş görməlidirlər. Deha çox ixtisaslı əmək təlimi müəllimləri hazırlamaq, istehsalatdan daha çox təlimatçı mütəxəsis dəvət etmək və onların tərbiyə sənətinə yiyələnməkdə kömək göstərmək lazımdır. Xüsusi məktəblərin texniki peşə məktəbləri ilə daha sıx əlaqə saxlaması, əmək təlimi üçün onların bazalarından istifadə etməsi daha məqsədəuyğundur. Bu, tərbiyə baxımından da faydalıdır. Xüsusi məktəb təcrübəsi göstərir ki, daimi fəaliyyət göstərən əmək bilikləri şəbəkəsi olan xüsusi məktəblər əmək tərbiyəsində daha yaxşı səmərə əldə edirlər. Xalq təsərrüfatının ehtiyacına uyğun olaraq əmək təliminin ixtisaslarının planlaşdırılması düzgün aparılmalıdır. Hələlik xüsusi məktəb məzunlarının 60 faizə qədəri öz əməyini və ya təhsilini məktəbdə keçdiyi əmək hazırlığı ilə bağlayır.

Xüsusi məktəb şagirdlərinin əməyə hazırlanması onların müvəffəqiyyətlə cəmiyyətə uyğunlaşmasının, həyata hazırlanmasının ən mühüm şərtidir. Odur ki, defektologiyanın bütün tarixi ərzində xüsusi məktəbi bitirənlərin əmək həyatına ciddi hazırlanmasına diqqət heç vaxt azalmamışdır.

Defektologiya xüsusi məktəb şagirdlərinin əmək hazırlığı vəzifələrinin belə formulə edir: şagirdə əməyə münasibət və şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətinin formalaşdırılması, kollektivdə işləmək bacarığı, müstəqillik hissi və s. tərbiyə olunması uşaqların əqli və fiziki inkişafındakı nöqsanların əmək təlimi vasitəsilə korreksiya və kompensasiya edilməsi.

Xüsusi məktəb məzunlarına istehsalatda işləməyə imkan verməli olan istehsal əməyinə hazırlanması müasir tələbata uyğun olmalıdır.

Eşitmə qabiliyyəti nisbətən pozulmuş uşaq məktəbləri öz şagirdlərinə bir sıra sənətlər üzrə, o cümlədən, ağac, metal e'malı sənayesində işləmək üçün ixtisaslaşmaq imkanı verir.

Xüsusi məktəb şagirdlərinin hazırlığı əməyin istər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə aparılmalıdır. Odur ki, məktəb kollektivləri və elmi kollektivlər tərəfindən sənayedə və kənd təsərrüfatında uşaqlar üçün peşələrin müəyyən olunması üzrə böyük işlər görülməsi tələb olunur. Uşaqların ümumi təhsilə və peşəyönümünə məxsus olan texniki alətlərin işlənilib hazırlanması da mühüm şərtlərdəndir.

Aparılan elmi-tədqiqat işləri və tədris yolu ilə təlimin məzmunu müəyyən olunur və yenidən işlənir. Xüsusi məktəblər üçün yeni əmək növləri üzrə proqram layihələri yaradılır.

Xüsusi məktəblərdə şagirdlərin əmək hazırlığı üzrə hazırda mövcud olan proqramlar metal e'malı, ağac e'malı, tikiş, ayaqqabı istehsalı, həmçinin elektrotexnika, texniki rəsxmə və kənd təsərrüfatı əməyi (meyvəçilik, tərəvəzçilik, heyvandarlıq və s.) sahəsində nisbətən geniş ixtisaslaşmanı nəzərdə tutur.

Əmək proqramının təkmilləşdirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Belə ki, xüsusi məktəb şagirdlərinin əməyə hazırlanması imkanları da müxtəlifdir, bir məktəbin müxtəlif şagird qrupları üçün onlar eyni deyil.

Məktəblər qarşısında daha yüksək tələblər qoyan peşələrin artması əmək hazırlığı təşkilinin mürəkkəbləşməsinə doğru aparır. Bu şəraitdə bir sıra ixtisaslar üzrə hazırlıq xüsusi məktəbdə təlimin sonuna yaxın təmamilə bitə bilər, şagirdlər üçün mümkün olan başqa ixtisasların əldə edilməsi isə təlimi davam etdirməyi tələb edir.

Əmək təliminin ən mühüm vəzifələrindən biri anomal uşaqların fiziki və əqli hazırlığındakı nöqsanları korreksiya və kompensasiya etməkdir. Əmək təlimində korreksiya etmənin istiqaməti ümumi təhsildə olduğu kimi, xüsusi məktəblərin hər bir növündə uşaqlarda pozulmanın xarakteri ilə müəyyən edilir. Kar uşaqların 1 və 3 nömrəli internat məktəbində və ağır eşidən uşaqlar məktəbində əmək təlimi nöqsanlı uşaqların hertərəfli inkişafı çox əsaslı vasitədir. Uşaqların idrakının, texniki tefəkkürünün və dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi əmək təlimi qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Əlahiddə uşaqlarda əmək təliminə marağın əmələ gəlməsi-

nə və inkişafına imkan yaradan əsas şərtlərdən biri də müəllimin şərhidir. Müəllim uşaqların əmək tə'liminə olan marağını və bilikləri dərk etməsini əsaslı şəkildə öyrənməlidir. Dərk etmə meylinin ilk forması ətraf mühit şəraitinin dəyişkənliyinə və yeni bir şeyin meydana gəlməsinə maraqlıdır. Sonra N.F.Dobrişinin fikrincə, hər şeyi bilmək meyli əmələ gəlir ki, bu da idrak marağının tə'sir formasıdır. Bunu uşaqların verdiyi suallar sübut edir: "Niyə?", "Nə üçün?", "Nədən ötrü?" və s.

Zövqlə tərtib edilmiş e'malatxanalar, ciddi qayda-qanun uşaqlarda əmək tə'liminə marağın və həvəsin əmələ gəlməsinə kömək edir. Buna görə də məktəb e'malatxanalarının texniki estetikasının tələblərinə uyğun tərtib edilməsi qeydində qalmaq lazımdır ki, onlar şagirdlərə xoş tə'sir bağışlasın. Bu, ən çox IV sinif şagirdləri, məktəb e'malatxanasının qapısından ilk dəfə girənlər və əyani təsvirlərə, yeniliyə həssas olanlar üçün vacibdir. E'malatxana ilə tanışlıq bir çox IV sinif şagirdlərinin əmək tə'liminə və istehsalat peşələrinə münasibətini müəyyən edir.

Məktəblilərdə həqiqi marağı o sənət oyadır ki, o gələcək əmək fəaliyyətində onlara lazım olacaq. Əgər şagirdlər öz gələcəkləri üçün hansı sənətin əhəmiyyətini başa düşmürlərsə, onlarda ona qarşı mənfi münasibət yaranır. Məsələn, "Sən göstərilən peşə növlərini niyə sevmirsən?" Sualına ağır eşidən uşaqlar məktəbinin VIII sinif şagirdlərinin 57,1 faizi cavab vermişdir ki, onlar bu sənəti öyrənməyin əhəmiyyətini görmürlər. Əməyi həqiqətən o vaxt sevmək olar ki, bu əməyin nəyə və nə üçün lazım olduğu aydın olsun. Əgər şagird bel verib "qaz" əmri versək, bu zaman onlarda əməyə məhəbbət hissi yaranmaz. Lakin bu işin məqsədi və həmin alətdən necə istifadə olunması şagirdə izah edilərsə, nəticə başqa cür olar. Əgər şagird işi sevirə, o zaman özü bel götürüb lazım olan işi həvəslə görəcəkdir. İşin bu şəkildə aparılması anomal uşaqlarda əməyə olan marağı artırır, şagirdlərin özləri istədikləri əmək növünə yiyələnirlər.

Əmək tapşırıqlarının şüurlu surətdə yerinə yetirilməsi, müəllimin şagirdlərdə yaradıcılıq fəallığını oyatması, əmək tə'limi prosesində təşkil və onu peşə ilə əlaqələndirmə işinin forma və metodlarının rəngarəngliyi şagirdə əmək tə'liminə marağın formalaşmasını böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əmək tə'limi prosesində başlanğıcın çatışmazlığı uşaqlarda

məktəb e'malatxanalarında və kabinetlərində gedən məşğələlərə mənfi münasibət oyadır, sənət effektivliyini azaldır. Belə olduqda məktəblilər əməyin məzmununu, inkişaf imkanları haqqında düzgün təsəvvür almırlar.

Şagirdlərin yaradıcılığı dedikdə, qoyulan texniki vəzifəni aydınlaşdırmağa hazır olmaq, onun həlli üçün üsul tapmaq, material hazırlamaq, öz işini planlaşdırmaq, mə'mulatin konstruksiyasına və hazırlanma texnologiyasına yenilik elementləri əlavə etmək, politexniki dünyagörüşünü genişləndirmək, əmək verdiyi və biliklərini mənimsəmək, öz işinin nəticələrini tənqidi qiymətləndirmək nəzərdə tutulur.

Əmək tə'limi prosesində uşaqların yaradıcılıq fəallığı müəllimin pədaqoji məharətindən, didaktikanın əsas prinsiplərinə necə əməl etməsindən asılıdır. Lakin bundan əlavə, müəllim dəqiq təsəvvür etməlidir ki, hansı yollar və vasitələrlə əmək tə'limində fikir fəallığı yaratmaq olar. Əmək tə'limində anomal uşaqların fəallığı üçün tədrisə problemlə yanaşma tə'sirli vasitədir.

Psixoloq S.L.Rubinşteyn qeyd etmişdir ki, əgər insanın qarşısında həll etməli problem yoxdursa, sözün əsl mə'nasında, onun təfəkkürü də yoxdur. Anomal uşaqları fikir yaradıcılığı fəallığına problemlə vəziyyət, zehni çətinlik vəziyyəti sövq edir.

Əmək tə'limi prosesində belə vəziyyət yaratmaq üçün problemi tapıb istifadə etmək, məktəblilər qarşısında onu qoymaq, onu həlli üçün uşaqların sə'yələrini səfərbərliyə almaq lazımdır.

6.4. Tədris işinin planlaşdırılması və hesaba alınması.

Tədris işini planlaşdırarkən tə'limin ikitərəfli proses olması nəzərə alınır. Planda fərdi və differensial yanaşma əks olunur. Yalnız yeni biliklərlə tanışlıq deyil, həm də növbəti təkrar və möhkəmləndirmə planlaşdırılır.

Planlaşdırmada proqramın məzmunundan və uşaqların inkişafına məşğələlərin necə tə'sir etməsindən çıxış edirlər. Tədris təcrübə işlərini planlaşdırma zamanı uşaqların sağlamlığı nəzərə alınmalıdır. Bundan başqa tədris və tərbiyə işləri sıx vaxtda həyata keçirilir. Çünki tədris işində tərbiyə mühüm yer tutduğu kimi, tərbiyə işində də tədris işi əsas yer tutur.

Planlaşdırma məktəb rəhbərliyinin və pedaqoji kollektivin sə'yi ilə həyata keçirilir. Bu zaman həkimlərin məsləhət və təklifləri nəzərə alınır.

Müəllim gündəlik rüblük plan tərtib edir. Bu işə planı konkretləşdirir və onun maddələrinin yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Planda müəllim işin ardıcılığını qeyd edir, onların tədrisən yerinə yetirilməsinə nail olur.

Müəllim tərtib etdiyi icmalda planda nəzərdə tutulan məsələlərin yığcam şərhini verir.

Dərsi ələ keçmək lazımdır ki, şagirdlər şərh olunan məsələləri şüurlu mənimsəyə bilsinlər. Dərsdə hər bir şagirdin psixoloji xüsusiyyətləri, qabiliyyət və imkanları nəzərə alınmalıdır.

Məktəbdə tədris işinin hesaba alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədris işinin hesaba alınmasının başlıca vəzifəsi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərini yoxlamaqdır. Tədris işinin hesaba alınması müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətini əhatə edir. Nəzərdə tutulmuş iş tamamlanandan sonra məktəb rəhbərləri, müəllimlər və şagirdlər əvvəlcədən tərtib edilmiş planda nəzərdə tutulmuş məqsədin yerinə yetirilməsini müəyyən etməlidirlər. Bu müəyyən zaman kəsiyi üçün nəzərdə tutulmuş plana-illik, yarım illik, rüblük, cari aiddir. Yalnız nailiyyət və müvəffəqiyyət deyil, həm də nöqsanlar aşkar edilir və onları aradan qaldırmağın yol və vasitələri müəyyən olunur. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri çox diqqətlə öyrənilməlidir.

Tədris işinin hesaba alınmasında söhbət yalnız şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri necə mənimsəmələrindən deyil, həm də şəxsiyyət üçün zəruri olan keyfiyyətlərin (əməksevərlik, müstəqillik, asudə vaxtdan düzgün istifadə, çeviklik, qətiyyətlilik və s.) necə formalaşmasından gedir.

Əlahiddə məktəblərdə şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətləri kütləvi məktəblərdəki kimi beş bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Qiymət sinif jurnalına, şagirdin gündəliyinə yazılır. Şagirdlərə rüblük, illik, cari qiymət verilir.

6.5. *Oyun uşaq fəaliyyətinin təşkili forması kimi.*

Uşağın hərtərəfli yetişməsində oyunun böyük əhəmiyyəti vardır. "Yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın həyatında da oyun o qədər vacib və əhə-

miyyətlidir. Uşaq oyunda necədirsə, sonra işdə də bir çox cəhətdən ələ olacaqdır!"¹

Oyun uşağın təlim fəaliyyətinin təşkilində mühüm rol oynayır. Oyunlar uşağın zehni inkişafına kömək edir. Oyunların köməyi ilə uşaqlarda ətraf mühit haqqında təsəvvür genişlənir və dərinləşir: diqqət, hafizə, müşahidəçilik inkişaf edir. Oyun zamanı uşaqlarda məs'uliyət, yoldaşlıq, dostluq hissləri təkmilləşir.

Uşaqlar ən çox quraşdırıcı, didaktik, hərəkətli və s. oyunları oynayır.

Quraşdırıcı oyunlar uşaqlarda təxəyyülün inkişafına geniş imkan verir. Şagirdlər dəmir və taxta parçalardan müxtəlif modellər-maşın, qaldırıcı kran, təyyarə, ev, bezəkli qutular düzəldirlər. Bu cür oyunlar çox vaxt şagirdlərdə texniki tefəkkürün inkişafına səbəb olur, onlarda quraşdırma qabiliyyətini inkişaf etdirir. Məsələn, hələ kiçik yaşlarından Kəmaləddin quraşdırma işlərinə çox həvəs göstərirdi. O, plastilindən maşın və başqa fiqurlar düzəldirdi. Sonradan o quraşdırma işinə daha çox həvəs göstərirdi. Onun sinifdə hazırladığı modellər rəğbətlə qarşılınır.

Şagirdlərin düzəldikləri əl işlərindən dərs zamanı yeri gəlincə istifadə olunmalıdır. Əl işləri əyani vəsait kimi sinifdə nümayiş etdirildikdə onu düzəldən şagirdə iftixar hissi oyadır, başqa şagirdlərdə isə marağ yaradır.

Yaradıcı-rollu oyunlar da uşaqların ən çox sevdikləri oyunlardır. Uşaqlar həyatdan aldıkları təəssüratı bu oyunda əks etdirirlər. Onlar həyatdan və ələ də işlədikləri nağıl və hekayələrdən təəssüratı yaradıcı şəkildə işləyərək öz oyunlarında ifadə edirlər.

Bu zaman uşaqlar daima əks etdirdikləri hadisələrə öz istək və arzularını daxil edir, ona yeniliklər əlavə edirlər. Adətən bu oyunda uşaqlar daha sərbəst olurlar. Onlar öz fantaziyalarını geniş şəkildə işə salmağa cəhd edirlər. Yaradıcı oyunlar çox vaxt rollu olur. Burada hər kəs özünə rol seçir. Yaradıcı oyunların yaradıcı xarakter alması üçün uşaqların həmin oyunlarına istiqamət vermək, onlara düzgün istiqamət vermək, onlara düzgün rəhbərlik etmək zəruridir. Müəllim-tərbiyəçi öz sualları ilə uşaqların oyununa yaradıcılıq xarakteri verməli, oyun zamanı əks etdirdikləri hadisəyə əlavələr etmələrinə şərait yaratmalıdır.

Didaktik oyunlar uşaqları müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırır. Oyunlar zamanı uşaqların ayrı-ayrı cisimlər

¹ A.S.Makarenko, Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, 1950, səh.409.

haqqında, xassələri, quruluşu, əhəmiyyəti barədə bilikləri zənginləşir, təsəvvürləri, görüş dairəsi genişlənir.

“Qərribə torbacıq”, “Kim daha çox tapar?” oyunları daha çox diqqət çəkir. Tərbiyəçi şagirdlərin birindən torbada nə olduğunu tapmağı tələb edir. Şagird torbadakı oyuncağı əli ilə yoxlayır, onun it olduğunu söyləyir. Oyunun tələbinə əsasən it haqqında bildiyini danışmalı olur. Sonra əlini torbaya salır və başqa bir oyuncağı əli ilə yoxlayır. Onun dovşan olduğunu söyləyir. Həmin oyun torbadan çıxarıldıqdan sonra dovşan olduğu aydın olur. Onun əvvəl çıxardığı oyuncaqdan dovşanın nə ilə fərqləndiyini öz sözləri ilə başa salır. Tərbiyəçi isə ona kömək edir.

Didaktik oyun zamanı uşaqlar cisim və hadisələri sadəcə əks etdirmirlər. Onlar həmin cisim və hadisələri müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirirlər. Nəticədə uşaqlarda çox sadə şəkildə də olsa təfəkkürün təhlil, tərkib, müqayisə və ümumiləşdirmə prosesləri inkişaf edir. “Qərribə torbacıq” oyunu uşağın biliyini dəqiqləşdirir, nitqi inkişaf etdirir, onda lamisə duyğularının dəqiqləşməsinə kömək edir.

“Kim çox tapar?” oyunu isə böyük yaşlı uşaqlar arasında daha çox tətbiq oluna bilər. Tərbiyəçi belə sual verir: “a” hərfi ilə başlayan hansı heyvanları tanıyırsınız? Yaxud Azərbaycanda “M” hərfi ilə hansı şəhərlər, rayonlar var? Suallar verildəndən sonra uşaqların hər biri ayrı vərəqdə qeydlər edirlər. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra hamı qeydlərini “hakimə” verir. O bir-bir oxuyur və kimin qalib çıktığını söyləyir.

Uşaqların inkişafında kəsmə şəkillər, coğrafi loto, şəkilli kubiklər üzrə aparılan oyunlar da böyük rola malikdir.

Bu cür oyunların maraqlı qurulması səmərəli nəticə verir. Uşaq oyunu düzgün və tez icra etdikdə, tərbiyəçinin onu tərifləməsi, uşaqlar arasında yarış keçirilməsi və s. yaxşı təsir bağışlayır.

Hərəkətli oyunlar uşaq orqanizminin düzgün inkişafında və hərtərəfli tərbiyə edib, yetişdirmək istədiyimiz gənc nəsildə bir sıra zəruri və müsbət keyfiyyətlərin aşılmasında müstəsna rol oynayır. Hərəkətli oyunlara “Cəld quşlar”, “Qaz və qu quşları”, “Yuvasız dovşan”, “Beş yer” və s. göstərmək olar. Uşaqlar “Gizlənpaç”, “Siçan-pişik” oyunlarından daha geniş istifadə edirlər. Hərəkətli oyunlar uşaqların fiziki inkişafına əsaslı təsir göstərdiyi kimi eyni zamanda onlarda əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin də inkişafına kömək edir. Məsələn, uşaqların ən çox sevdikləri “Siçan-pişik”, “Qaçdı-tutdu” kimi oyunlar onlarda cəldliyi, cəsəreti, qətiyyətliliyi, fiziki

gümrahlığı inkişaf etdirir. Eyni zamanda bu oyunlar uşaqları oyunun qayda-qanununa əməl etməyə, məsafəni düzgün müəyyənləşdirməyə alışdırır. Bu oyunlar uşaqların həyatında getdikcə daha geniş yer tutur və idman oyunları xarakteri almağa başlayır. Bu oyunlarda yarışlar əsas yer tutur. Yarışda təklikdə aparılan oyunlardan uşaqlar daha çox həzz alırlar. Hər bir kollektiv yarışda birinci olmağa çalışır. Ən çox istifadə etdikləri idman oyunlarından voleybol, basketbol, futbol və başqalarını göstərmək olar. İdman oyunlarının uşaqların psixi və fiziki inkişafında rolu daha çoxdur. Bu oyunlar uşaqlarda qələbə uğrunda iradi cəhd tələb edir. Oyun zamanı uşaqlarda cəsəret, qətilik və şəxsi mənafeyini kollektivin mənafeyinə təbə etməyi bacarmaq, yoldaşlıq və dostluq kimi iradi və əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Oğlanlar üçün müqavimətli, sürətli qaçış, kiçik topları hədəfə və uzağa tullamaqla əlaqədar olan oyunlar daha cəlbedici olur.

Qızlar sərbəst dairəvi hərəkətlərə böyük maraqla göstərirlər. Buna görə də qızlarla aparılan oyunlarda bəzi yüngülləşdirmələr etmək lazımdır. Qızlara verilən toplar oğlanlara verilən doldurulmuş toplara nisbətən yüngül olmalıdır.

Hazırda uşaqların daha çox meyl etdikləri idman oyunu futboldur. Mübaliğəsiz demək olar ki, indi hər bir həyət, hər bir kiçik meydanca “stadiona” çevrilmişdir. Bu stadionun sahibləri isə peşəkar futbolçular deyil, müxtəlif yaş dövrünə mənsub olan məktəb uşaqlarıdır. Burada uşaqlar öz komandalarını ən çox sevdikləri futbol komandalarının adı ilə adlandırır, özlərini isə ən yaxşı oyunçuya bənzədir (bunu maykalarına yazdıqları nömrələr daha yaxşı sübut edir), onların yaxşı hərəkətlərini təkrar etməyə çalışırlar. Onlar ən yaxşı oyunçularla fəxr etdikləri üçün həmin oyunçuya layiq hərəkət etməyə çalışırlar. Bu oyunun nəticəsi də maraqlı olur.

Uşaqlar oyundan sonra bu prosesdəki müvəffəqiyyət və nöqsanlarını təhlil edərək, müəyyən nəticələrə gəlirlər. Bütün bunlar uşağın fiziki inkişafı ilə yanaşı olaraq onda zehni inkişafa da kömək edir. Belə təhlilin aparılması şagirdlər arasında şüurlu intizamı, dostluq və yoldaşlığı möhkəmləndirir, kollektivdə birliyin tərbiyələnməsinə imkan verir. Lakin çox vaxt bu oyunlar bəziləri tərəfindən rəğbətə qarşılanmır və uşağın bu cür oyunda iştirakına icazə verilmir, ya da tamamilə nəzarətsiz buraxılır. Uşaq bu oyuna həddindən artıq vaxt sərf edir. Belə olduqda isə oyun öz tərbiyəvi rolunu itirərək həm uşağın yorulub əldən düşməsinə, həm də maddi cəhətdən ziyanə səbəb olur.

Hərəkətli oyunlar düzgün seçilməli, uşaqların fiziki qüvvəsinə, marağına və ümumi inkişafına müvafiq olmalıdır. Belə oyunlar adından çoxlu enerji tələb edir. Yeniyetməlik dövründə bədən sür'ətlə inkişafına onsuz da enerji sərf olunduğundan uşağın bu oyunda iştirakını tənzim etmək lazımdır. Bu yaşda uşaqların voleybol və basketbol oyununda iştirakı futbol oyunundan daha çox münasibdir. Hərəkətli oyunları təşkil etmək və ya aparmaq üçün tərbiyəçi oyunun aparılacağı yeri qabaqcadan hazırlamalıdır. Bə'zilər isə belə oyunları qrup və ya sinif otaqlarında təşkil edirlər. Bu isə gigiyena qaydalarını pozmaq deməkdir. Topla aparılan hərəkətli oyunlar pəncərə şüşələri, elektrik lampalarının sınıması üçün təhlükə və bədbəxt hadisə yarada bilər. Hava yaxşı olarsa, belə oyunları məktəb heyətində, soyuq, yağış olduqda isə salonda aparmaq daha münasib olar.

Stolüstü oyunlar uşaqların istifadə etdikləri oyunlardır. Bu cür oyunlardan ən çox yayılan şahmat, bilyard, dama və s.-dir. Bu oyunlar iki nəfər arasında gedir və həmişə fikirləşməyi, şəraitin dəyişmə imkanını müəyyənləşdirə bilməyi tələb edir. Ona görə də, məsələn, şahmat oyunu zamanı uşağın yaradıcı tefəkkürü fəaliyyət göstərir, əqlin tənqidliyi, cəldliyi inkişaf edir. Şübhəsiz, burada tərbiyəçinin rəhbərliyinə ehtiyac vardır.

Uşaqlar bu oyunlarla yanaşı bir sıra başqa oyunlarda da iştirak edirlər. Bə'zi hallarda oyunun məzmunu və forması uşağın özü və ya tərbiyəçi tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, tez-tez ŞHK (KVN) təşkil etmək, qəzet və jurnallardakı cürbəcür krossvordların, rebusların, çaynordların və s. həlli uşaqların bilik dairəsini genişləndirmək, onların tefəkkürünü inkişaf etdirməkdə, biliyə maraq doğurmaqda böyük rol oynayır.

Oyunların təşkilində nəinki tərbiyəçi, eyni zamanda məktəb kollektivi də böyük rol oynamalıdır. Lakin oyun zamanı ən çox tərbiyəçidən diqqət tələb olunur. Bə'zən uşaqlar öz hərəkətlərinin nəticəsi haqqında fikirləşmir, lazım olmayan şeylərlə oynayırlar. Ona görə də uşaqlar tamamilə nəzarətsiz buraxıldıqda xoşagəlməyən nəticələr baş verə bilər. Məsələn, bu yaxınlarda bir neçə şagird məktəbin heyətindəki su ilə oynadıqları üçün üst-başlarını tamam bulamış, bir nəfəri isə xəstələnərək xəstəxanaya göndərilmişdir. Belə hallarda tərbiyəçi bu cür oyunları qadağan etməli, ona rəhbərlik edib, düzgün istiqamət verməlidir. Birinci növbədə nə üçün bu və ya digər hərəkətin icrasının düzgün olmadığı izah olunmalıdır. Əslində isə tamamilə öz ixtiyarına buraxılan uşaq onun üçün zərərli olan

əhəmiyyətsiz oyunlarda iştirak edir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olurki, uşaq oyunlarının düzgün təşkilində tərbiyəçinin oyuna düzgün münasibəti, uşağın fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və ona rəhbərlik etməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Uşağa kömək etmək, ona düzgün istiqamət vermək zəruridir. Lakin hər şeyi uşağın əvəzinə yerinə yetirmək onu oyundan kənar etməkdən başqa bir şey deyildir. Uşaq oyununa düzgün olmayaraq qarışmaq isə çox vaxt onun pozulmasına, tamamilə əhəmiyyətsiz bir şeyə çevrilməsinə səbəb olur.

Tərbiyəçi uşaqların oyununun ölgün şəkildə keçməsinə yol verməməlidir. Öz sual və məsləhətləri ilə oyunun şən və canlı keçməsinə şərait yaratmalıdır. Oyun zamanı şən əhval ruhiyyə oyunun uşağın inkişafındakı rolunu artırır, onun əsəb sistemində müsbət tə'sir göstərir, ürəyin və tənəffüs aparatının fəaliyyətini yüksəldir, uşağın hərəkətlərinin sür'ətlə və gümrah olmasına kömək edir. Bu oyun uşağın zehni və nitq prosesinin də inkişafına səbəb olur. Məhz, buna görə də uşağın şən, bə'zən də səs-küylü oyunlarının qarşısını almaq düzgün deyildir.

Tərbiyəçinin uşaq oyunlarında iştirakı labüddür. Tərbiyəçi uşaqla birlikdə oynamaqla onu hertərəfli öyrətməyə imkan tapır. Bu isə uşağı düzgün tərbiyə edə bilmək üçün başlıca şərtidir. Oyun zamanı uşağın marağı, onun nəyə doğru meyil etməsi, nə kimi bacarıqlara malik olduğu hafizəsinin xüsusiyyətləri, təxəyyülü və iradəsinin inkişaf səviyyəsi və s. özünü aydın şəkildə göstərir. Bunlar öyrənməklə tərbiyəçi uşağın inkişafında nə kimi qüsurlar olduğunu müəyyənləşdirə bilər. Bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün lazımi tədbirlər görür. Digər tərəfdən tərbiyəçinin uşaqların oyununda iştirakı uşaqlarda ona məhəbbət, hörmət tərbiyə edir.

Birinci növbədə uşağın oynayan vaxt nəyi düzgün yerinə yetirmədiyini, nə üçün bu və ya digər hərəkətin icrasının düzgün olmadığı izah olunmalıdır. Qadağan etdiyi hər bir oyunun və ya həqiqətən zərərli olduğuna aid uşaqda inam yaratmalı, eyni zamanda onu müsbət tə'sir edən oyuna sövq etməlidir.

Uşaqlar kinoda gördükləri hərəkətləri də oyun zamanı təkrar edirlər, həm də təkcə onlar üçün müsbət, zəruri əhəmiyyəti olan hərəkətləri deyil, həm də onlara ziyan verən, tələb olunmayan hərəkətləri də oyuna gətirirlər. Bu isə çox vaxt arzu olunmayan nəticə verə bilər. Məsələn, "Tarzan" kinosuna baxan uşaqlar onun cəldliyini yamsılamağa çalışır və onun kimi ağacın budağından sallanır, xən-

dəkden tullanırlar. Bu isə bədbəxt hadisə ilə nəticələne bilər. Burada belə bir fikir yarana bilər ki, uşaqlara bu cür tə'sir bağışlayan kinofilmlərə baxmağı qadağan etmək ən yaxşı yoldur. Lakin iş bununla bitmir. Bə'zən uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan kinofilmlər də buna oxşar tə'sir bağışlaya bilər. Çünki uşaqlar bir çox halda kinoda xarici əlamətlərə daha artıq uyurlar. Ona görə də tərbiyəçi uşaqlar üçün televiziya tamaşaları təşkil etməzdən əvvəl həftəlik televiziya proqramını qabaqcadan alıb nəzərdən keçirməli, tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan verilişlərlə tanış olub öz gündəliyinə salmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün uşaqların maraqları eyni deyildir. Onlar hamısı bir oyunla eyni dərəcədə maraqlanmırlar. Odur ki, tərbiyəçi çalışmalıdır ki, uşaqların maraqları bir və ya bir neçə oyun üzərində qalmasın. Sə'y göstərmək lazımdır ki, oyunlar maraqlı və rəngarəng olsun. Yaxşı olardı ki, tərbiyəçilər üçün oyuncaqlar, oyunlarla tə'min olunmuş bir otaq ayrılсын və onları istirahət saatlarında həmin oyunlardan planda tutulanan istifadəsinə versinlər. Oyunu seçməzdən əvvəl mütləq onun məqsədi, şagirdlərin tərkibi (onların yaşları, cinsi inkişafı, hazırlığı), oyunun aparılacağı yer, həmçinin şagirdlərin marağı nəzərə alınmalıdır.

Uşaq oyunlarının təşkilində tərbiyəçilərin birgə işi mühüm rol oynayır. Əgər tərbiyəçilər bildikləri oyunları məsləhət görüb təhvil versələr, otaqlardakı oyunların sayını artırıb rəngarəng etmiş olurlar. Əgər uşaqların oyunlarını düzgün təşkil edərikse, bununla da oyun prosesində uşağın hərtərəfli inkişafı onun həm psixi, həm də fiziki cəhətdən kamilləşməsi üçün əlverişli şərait yaratmış olarıq. Çünki hər bir tərbiyəçi yetişdirmələrinin cəmiyyətin real qurucuları kimi böyüyüb boya-başa çatmasını, həyatı, zəhməti həvə ilə sevməsini istəyir. Lakin uşaqlarda insani keyfiyyətləri tərbiyələndirmək tərbiyəçinin həyat və fəaliyyətində şirin arzu olaraq qalmaqdadır. Günəş bahar zamanı həvə ilə bütün canlı aləmə verdiyi kimi, tərbiyəçi də uşaqlara məhəbbəti ilə kiçik qəlbləri isitməli, ürəkləri həvə ilə gətirib pərvazlandırmalıdır. Bunun üçün doğma respublikamızın yaratdığı böyük imkanlardan istifadə edərək, fiziki kamilliyi və mə'nəvi zənginliyi ilə fərqlənən əl gənclər yetişdirməliyik ki, onlar gələcəkdə şikəstliklərindən xəcalət çəkməsinlər.

7. ƏLAHİDDƏ MƏKTƏBLİLƏRİN TƏRBIYƏSİ.

7.1. Tərbiyənin prinsipləri

Prinsip əsas, özül mə'nasında işlədilir. Tərbiyə prinsipləri də elə əsaslardır ki, onların köməyi ilə müəllim və tərbiyəçilər tərbiyə prosesini təşkil edir, yüksək nəaliyyətlər əldə etməyə çalışırlar. Tərbiyənin prinsipləri bir-biri ilə sıx vəhdətdə olub, biri digəri üçün şərt olur. Hər bir tərbiyə prinsipi əlahiddə uşaqların inkişaf və spesifik xüsusiyyətləri baxımından şərh edilir.

Tərbiyənin birinci prinsipi tərbiyəvi davranış və hərəkətlərin fəaliyyət prosesində yerinə yetirilməsidir. Bu prinsip əlahiddə uşaqların tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tərbiyənin ikinci prinsipi kollektivdə tərbiyədir. Bu və ya digər tərbiyəvi keyfiyyət kollektivdə təşəkkül tapır. Əlbəttə, bu prinsipin reallaşdırılması müəllim tərbiyəçilərdən böyük sə'y və zəhmət tələb edir. Çünki kollektivdə həyat ünsiyyətsiz mümkün deyildir. Belə bir ünsiyyət isə əlahiddə uşaqlara xeyli çətinlik yaradır.

Tərbiyənin üçüncü prinsipi insan şəxsiyyətinə hörmət və tələbkərləkdir. Bu prinsip uşaq ləyaqətinə hörmət tələb edir. Bu prinsipin də əlahiddə uşaqlar üçün olan məktəblərdə reallaşdırılması xeyli çətinlik yaradır. Belə ki, uşaqların bə'zisi hesab edir ki, müəllim tərbiyəçi həmin prinsipin reallaşdırarkən onların vəziyyətini nəzərə alacaq. Belə uşaqları səbr və təmkinlə inandırmaq lazımdır ki, tələbkərlə onları gücünə inamla, onların şəxsiyyətinə hörmətlə sıx bağlıdır. Uşaqlarda özünə hörməti, öz ləyaqət hissəsinə hörməti tərbiyə etmək zəruridir. Bunun üçün müəllim uşağa zərər qədər hörmətsizliyi hiss etdirməməlidir.

Tərbiyənin dördüncü prinsipi uşaqlarla işləyən zaman onların xarakterindəki yaxşı əlamətlərə istinad etməkdir. Belə uşaqlar çox müşahidəcil, çox fəal olurlar. Ağır eşidən əlahiddə uşaqların çoxu yaxşı idmançı, fotoqraf, rəssam olurlar. Kar və zəif eşidən uşaqlarda bir qayda olaraq beyin və intellekt normal olur. Onların inkişaflarının

müəyyən mərhələsində özlərinin nöqsanlarını yaxşı dərk edirlər və düzgün pedaqoji tə'sir gücü ilə öz nöqsanlarını yox etməyə çalışırlar.

Tərbiyənin beşinci prinsipi vahid tələblərin gözlənilməsidir. Vahid tələblərə ailədə, məktəbdə əməl edilməlidir. Vahid tələblərin pozulduğunu gören uşaq özündə bir narahatlıq hiss edərək müəllim və tərbiyəçiyə inamını itirə bilər. Vahid tələblərin uşaqların yerinə yetirmələrinə xüsusi diqqət verilməlidir.

Tərbiyənin altıncı prinsipi fərdi yanaşmadır. Hər bir uşağın, xüsusilə əlahiddə uşağın özünəməxsus xüsusiyyəti var. Fərdi yanaşmanı yerinə yetirmək üçün uşağın nə vaxt zədə aldığı bilmək, onun səbəblərini aşkar etmək vacibdir. Bu kimi mə'lumatları toplayandan sonra müəllim uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müəyyən pedaqoji tə'sirlərin sistemini yaradır və ondan istifadə edir.

7.2. Tərbiyənin metodları.

Tərbiyə müəyyən yol və vasitələrlə həyata keçirilir. Həmin yol və vasitələrin köməyi ilə uşaqlarda tərbiyəvi hərəkətlər və davranış formalaşır. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə tərbiyənin düzgün rəftar və davranışa alışdırma, inandırma, rəğbətləndirmə və cəza metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar sırasında birinci yerdə alışdırma və çalışmalar metodu dayanır. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə müntəzəm olaraq alışdırma və çalışmalar metodundan istifadə edilir. Müəllimlər bu və ya digər fəaliyyətin gedişində uşaqlarda öz güclərinə inam yaratmağa, onların maraqlarını nəzərə almağa, onlarda fəallıq və müstəqilliyi tərbiyə etməyə çalışırlar. Bu məqsədlə onlar oyunlardan istifadə edirlər. Oyun uşaqların mühüm fəaliyyət növü olduğundan ona müstəsna əhəmiyyət verirlər. Oyun prosesində uşaqlar müəllimə daha çox inanır, onun sözlərini, əmr və sərəncamlarını sə'y ilə yerinə yetirirlər. Çalışmalar uşaqlarda zəruri bacarıq və vərdişləri formalaşdırır. Buna görə də müəllimlər müntəzəm olaraq çalışmaların icrası üçün lazımı şəraiti yaradırlar. Müəllim konkret nümunələr əsasında şagirdlərdə istədiyi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə sə'y göstərir. O, müntəzəm olaraq hər bir şagirdin müvəffəqiyyətini qeyd etməklə ona əməli kömək də göstərir. Uşaqlar kollektiv iş prosesində öz səhvlərini görür və onları düzel-

tməyə cəhd edirlər. Müəllim hər bir uşağa öz hərəkətini başqalarının hərəkətləri ilə müqayisə edib nəticələr çıxarmağa şərait yaradır. Belə bir qarşılıqlı kömək, qarşılıqlı öyrətmə və nəzarət, sonra isə özünənəzarət uşaqların fəaliyyətini fəallaşdırır və onlarda öz güclərinə inamını daha da möhkəmləndirir. Uşaqlar məktəbdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarına müxtəlif fəaliyyət prosesində yiyələnirlər. Məsələn, onlar sinifdə, e'malatxanada öz yerlərini asanlıqla tutur, dərstdə və tənəffüsdə lazımı hərəkətləri düzgün olaraq yerinə yetirirlər. Onlar özünəxidmət və şəxsi gigiyena vərdişlərinə yiyələnirlər. Şagirdlər öz vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirməyə alışdırılırlar. Bu işə onların bugünkü və gələcək həyatlarında böyük mə'nəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Oyun prosesində uşaqlar oyun qaydalarının düzgün icrasını öyrənməklə başqalarından da həmin qaydaları gözləməyi tələb edirlər. Onlar həmçinin yoldaşlarının həyəcanlarını başa düşür, onların bu və ya digər hərəkətlərinin motivlərini dərk edirlər. Belə qarşılıqlı oyun prosesində onlarda dostluq və yoldaşlıq hissləri yaranır və möhkəmlənir, həyat sevinci formalaşır, utancaqlıq, hərəkətsizlik, tənbellik aradan qalxır. Uşaqlarda dostluq və yoldaşlıq, kollektiv qarşısında mə's'ulyyət hisslərinin formalaşmasında idman yarışları mühüm rol oynayır.

Birgə fəaliyyət prosesində əməyə məhəbbət və vicdanlı münasibət tərbiyə etmək xeyli asan olur. Şagirdlərin özlərinin və başqaların istifadə edə biləcəyi əşyaları düzəltməyə öyrətmək lazımdır. bu və ya digər bir işin icrası məişətdə istifadə olunan əşyalara qayğılı münasibət formalaşdırır. Əmək fəaliyyəti prosesində şagirdlər yalnız şəxsi əşyalarına deyil, həm məktəbin avadanlığına da qayğılı münasibəti mənimsəyirlər.

Əmək bacarıq və vərdişlərinin formalaşması məktəb e'malatxanasında özünəxidmətə və işləməyə şərait yaradır, işləmək qabiliyyəti yaradır. Şagird tapşırıq alarkən onun məqsədini düzgün təsəvvür etməsi çox zəruridir. Əlbəttə, bu heç də müvəffəqiyyətin yeganə şərti deyil. Başlıca məsələ işin düzgün təşkili və onun keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə nəzarətin zəruriliyidir. Bu məqsədlə də müəllimlər şagirdlərin davranışını düzgün qiymətləndirməyi, müsbət hərəkətləri rəğbətləndirməyi kollektiv üzvlərinə öyrədirlər.

Şagirdlərin ən zəruri fəaliyyət növü onların tə'lim əməyidir. Tə'lim əməyi çox güclü və tə'sirli tərbiyə vasitəsidir. Elmlərin

esaslarının öyrədilməsi prosesində şagirdlərdə mücərrəd tefekkür inkişaf edir, elmi dünyagörüşü, vətənpərvərlik formalaşır, şüurlu intizam yaranır, kollektivçilik və digər keyfiyyətlər təşəkkül tapır. Şagirdlərdə dünyagörüşünün formalaşmasında təhsilin məzmunu, pedaqoji fəaliyyətdə müxtəlif təlim metodları və formalarından yaradıcılıqla istifadə mühüm rol oynayır. Müxtəlif fəaliyyət prosesində şagirdlər görüş dairələrini genişləndirir, nitq ünsiyyətinə yiyələnir, estetik zövq və maraqlarını inkişaf etdirir, birgə əməkdə fəal iştirak edirlər. Maraqlı və rəngarəng fəaliyyət şagirdlərdə əməyə məhəbbət aşılayır, təşəbbüskarlığı, müstəqilliyi inkişaf etdirir, kollektivçilik, humanizm kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir.

Nümunə və nüfuzdan tərbiyə metodu kimi istifadə edirlər. İlk vaxtlar tefekkürün xüsusiyyətləri və nitq normal inkişaf etmədiyinə görə uşaqlar davranış normaları və qaydalarının mahiyyətini o qədər də dərinləndirən anlama bilmirdilər.

Müəllimin nümunəsi və nüfuzu şagirdlərin tərbiyəsinə ciddi təsir göstərir. Müəllim şagirdlərinə ədalətlə yanaşır, onlarla xeyirxah münasibətdə olur. O, öz işini sevir, tədris-tərbiyə işini yaxşı təşkil edir, özünə qarşı tələbkər, uşaqlara qarşı qayğıkeş olur, özünün gündəlik fəaliyyətinə istinad edərək kollektivin təşkilinə xüsusi diqqət yetirir.

Şagirdlərlə aparılan mühüm tərbiyə metodlarından biri də inandırmaqdır. Uşaqları inandırmaq üçün nümayişdən, nümunədən istifadə edilir. Şagird elə bir vəziyyətə salınır ki, o yaxşı və pis hərəkətlər haqqında fikirləşməli olur. Belə hallarda əyani hərəkət prosesi müqayisəli şəkildə şagirdlərə izah edilir ki, bu daha səmərəli olur. İlk mərhələdə normal inkişaf etmədiyi üçün çox vaxt mimika ilə izah edilir.

Çalışmalar sisteminin yaradılması tərbiyənin metodu kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitə uşaqlarda düzgün münasibəti formalaşdırmaq üçün çalışmalar sistemindən istifadə edilir. Gündəlik çalışmalar və müxtəlif hərəkətlərin qiymətləndirilməsi şagirdlərdə mə'nəvi əqidəni möhkəmləndirir, təcridən mə'nəvi adətlərin yaranmasına, yaxşı hərəkətlər etməyə səbəb olur. İnandırmanın mühüm vasitələrindən qısa əxlaqi söhbətləri, tamaşaları qeyd etmək olar.

Tərbiyənin mühüm metodlarından biri də rəğbətəndirmə və cəzadır. Əlahiddə məktəb şagirdləri ətraf mühitdə baş verən hadisə-

ləri müstəqil qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də mə'nəvi əqidənin formalaşması prosesində müvafiq rəğbətəndirmə və cəza mühüm rol oynayır.

Ən kiçik bir təbəssüm, baş hərəkəti kiçik yaşlı məktəblilərin diqqətindən yayınmır. Bu kimi hərəkətlər onların başladığı işi həvəslə yerinə yetirməyə ruhlandırır. Tərif şagirdlərə mə'nəvi zövq verir, təşəbbüskar olmağa təhrik edir, öz güclərinə böyük inam yaradır. Rəğbətəndirmə, tərif tərbiyəvi iş prosesində tətbiq edilərkən öz gücünə inanmayan şagirdləri səfərbərliyə alır, onları ətrafa diqqətlə baxmağa təhrik edir. Tərbiyəçilər və müəllimlər uşaqları başladığı işin nəticələrini gözləmədən tərifləyirlər. Bu isə onlara qo-qanad verir, işi daha yaxşı yerinə yetirməyə sövq edir.

Cəza metodundan çox ehtiyatla istifadə etmək zəruridir. Uşağı hədələmək, ona fiziki cəza vermək, onun heysiyyətinə toxunmaq olmaz. Uşaqların pis hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün susdurmaqdan deyil, inandırmaqdan istifadə edilməlidir. Pis hərəkətin nəyə səbəb olduğunu əyani göstərmək müsbət nəticə verir. Uşağı hər hansı bir əmək növü ilə cəzalandırmaq olmaz. Pis icra edilmiş işi uşağa yenidən icra etdirərkən uşaqları inandırmaq lazımdır ki, bu özünə, müəllimə, kollektive hörmətsizlikdir. Əlbəttə, müəyyən cəza vasitələrindən konkret şəraitdə istifadə etmək olar. Bu zaman uşağın motivləri də nəzərə alınmalıdır. Bu və ya digər xoşagəlməz hərəkətin xarakteri də nəzərə alınmalıdır.

Əlahiddə uşaqlar üçün hansı cəza vasitələrindən istifadə edilə bilər? Belə uşaqlar üçün ən çox məzəmmətdən istifadə edilir. Məsələn, VII sinif şagirdi e'malatxanadan icazəsiz özünə və məktəbə faydalı olan şey düzəltmək üçün mənəvi evlərinə aparır. Onu cəzalandırarkən çox heyecanlanır, hətta onu oğurluqda günahlandırır. Halbuki bu müəllimin səhvi idi. Onun səhvinə ona aydın bir dildə izah etmək lazım idi. Axı, o məktəb üçün maldan nə isə faydalı bir şey düzəltmək istəyirdi. Onun bu arzusunun rəğbətəndirməklə yanaşı icazəsiz şey götürmək hərəkətini pisləmək lazım idi. Bəzən mənfi motivlər də olur. Belə motivləri pisləyib onları aradan qaldırmaqın yollarını da göstərmək, demək lazımdır.

Razılaşdırılmış obyektiv qiymət günah iş görmüş uşağı öz hərəkətləri haqqında düşünməyə təhrik edir, öz davranışına mə'suliyət hissi oyadır, bir daha belə bir səhv etməkdən çəkindirir.

Uşaq yoldaşına mane olur, onu itələyirsə, onu ayrıca otur-

تماق لازمدیر. Uşaq hər hansı bir şeyi, eşyanı xarab edibse, onu oynamaca buraxmaq olmaz, o sindirilmiş eşyanı düzəltməlidir.

Uşağı hər hansı bir tədbirdən uzaqlaşdırmaqla da cəzalandırmaq olar.

Cəza verən pedaqoq bunu nə isə qəsdlə etməməlidir. Belə cəza uşaqda nifret hissi yaradır. Böyük Azərbaycan alimi N.Tusi deyirdi: çox danlamağı adət edib hər şeyi qadağan etməkdən çəkinmək lazımdır, bu sırtıqlaşmağa, acığa düşüb həmin işi bir də görməyə sövq edər; nəsihətə qulaq asmaqdan bezər, zəhləsi gedər, "qorxaq" olmadığını nəzərə çarpdırmaq xatirinə bəd əməllərə başlayar, bəlkə daha incə hiylələrə əl atar".¹

Müəllim bütün varlığı ilə uşağın pis hərəkətinə qarşı öz heyecanını, kədərini, narahatlığını bildirə bilər, lakin uşağa qarşı şər, qərəzçilik münasibətində ola bilməz. Uşaq dərk etməlidir ki, müəllim ona xeyirxah olmağı arzulayır, müəllim onun pis hərəkətindən uzaq olmasını istəyir.

Müəllim rəğbətləndirmə və cəzadan istifadə edərkən uşaqların fərdi və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, obyektivliyi, ədalətli olmağı gözləməlidir.

7.3. Mənavi tərbiyə.

Əlahiddə uşaqlar üçün mə'nəvi tərbiyə məqsədyönlü, planlı proses olub onlarda mə'nəvi keyfiyyətlərin tərbiyəsinə xidmət edir.

Mə'nəviyyət həmişə istehsalla bağlı olub müəyyən istehsal münasibətlərini əks etdirmişdir. Bu münasibətlərin dəyişməsi ilə mə'nəviyyət də, əxlaq da dəyişməlidir. Ümumbəşəri əxlaq, mə'nəviyyət normalarının əsasları xalq kütlələrinin min illər ərzində istismara və zülmə qarşı mübarizə prosesində yaranmışdır. Bu sadə mə'nəviyyət normaları və ədalətlik hüquqi dövlət, Vətəndaş cəmiyyəti qurmağa çalışan Azərbaycan Respublikasında həyat normasına çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinə layiq gənc nəslin mə'nəvi tərbiyəsi əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Əlahiddə məktəblərdə də

¹ N.Tusi, Əxlaqi-Nasiri, Bakı, Elm-1980, səh.158.

uşaqların mə'nəvi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilərək onların cəmiyyət üçün faydalı olmalarına qayğı göstərilir. Belə uşaqlarla mə'nəvi tərbiyə işinin təşkili onlarda mə'nəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, əlahiddə uşaqların mə'nəvi tərbiyəsi ilə əlaqədar müxtəlif əlavə vəzifələr meydana gəlir və müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə etmək tələb olunur. Məsələn, məşhur rus surdopedaqoqu V.Fleri belə hesab edirdi ki, kar-lal uşaqlar öz təbiətlərinə görə başqa adamlar heç də nə pis, nə də yaxşıdır. Onlar ehtirasların rüşeymlərini özlərində daşıyırlar, eyni səviyyədə kortəbii olaraq özlərini təkmilləşdirirlər. Başqa sözlə V.Flori kar-lalların başqa adamlara xas olan ruhi inkişafını e'tiraf etmişdir. Kar-lal uşaqlar "mə'nəvi tərbiyə təcrübəsi" istinad edərək özlərində mə'nəvi keyfiyyətlərin təbiyə olunmasına qabildirlər. Bununla belə əlahiddə uşaqlar ətraf aləmdə baş verən hadisələrin mahiyyətini tələb olunan səviyyədə dərk edə bilmir, özlərinin heyecan və narahatlıqlarını ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq mə'nəvi keyfiyyətlər də dəyişir. Əlahiddə uşaqları tə'lim və tərbiyənin köməyi ilə cəmiyyətə faydalı adam kimi yetişdirmək olar. Bu işdə xüsusi məktəblər, cəmiyyətlər böyük rol oynayır. Əlahiddə uşaqlara da tə'lim-tərbiyə verilir, onlarda zəruri mə'nəvi keyfiyyətlər tərbiyə edilir. Məktəb uşaqlarda davranış normalarını, mə'nəvi keyfiyyətləri formalaşdırmağa çalışır. Uşaqların xoşagəlməz hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Bu işdə başlıca yol hərəkətlərin dərk edilməsi və qiymətləndirilməsidir. Şübhəsiz ki, pedaqoji sistemlərin tə'siri altında uşaqlarda mə'nəvi təsəvvürlər və anlayışlar formalaşır, mə'nəvi heyecanlar, münasibətlər mürekkəbləşir, mə'nəvi motivlər formalaşır, şəxsiyyətin yeni mə'nəvi keyfiyyətləri yaranır. Ayrı-ayrı mə'nəvi heyecanlar mə'nəvi hissələrdə ümumiləşir, ayrı-ayrı konkret təsəvvür, davranışdan, rəftardan mə'nəvi anlayışlar və mə'nəvi əqidə formalaşır və təcrübədə möhkəmlənir.

Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərdə mə'nəvi tərbiyənin vəzifələrinə aşağıdakıları daxil etmək olar.

1. İlk gündən uşaqlarda davranış qaydalarının formalaşdırılması xüsusi qayğı tələb edir. Gündəlik tə'lim tərbiyə prosesində uşaqlarda tə'lim və əməyə mə'suliyyət formalaşdırılmalıdır. İkinci, tapşırılmış işi sədəqətli və sə'ylə yerinə yetirmək tələb olunur. Üçüncü, kollektivdə işləmək bacarıq və

verdişləri aşılmalıdır. Bu əvvəlcə sinif kollektivi, sonra məktəb və nəhayət, Vətən üçün edilir.

2. Mə'nəvi tərbiyə prosesində uşaqlarda mə'nəvi bacarıq və verdişlərin formalaşdırılması baş verir. Mə'nəvi verdişlərin mənbəyi hadisələrə düzgün qiymət verməkdir. Mə'nəvi verdişlərin formalaşdırılmasından özünütəşəbbü, özünütərbiyə, özünəhörmət mümkün deyildir. Mə'nəvi fəaliyyət şagirdlərin fəal sə'yələri olub, onu yaradıcılığa, təşəbbüskarlığa təhrik edir. Mə'nəvi verdişlər mə'nəvi əqidənin ilkin ünsürləridir. Mə'nəvi verdişlər mə'nəvi fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır.
3. Mə'nəvi tərbiyə prosesində uşaqlar valideyinlərinə, böyüklərə hörmət etmək qaydalarına yiyələnirlər. Müəllim böyüklərə, valideyinlərə nə üçün hörmət edildiyini öyrətməlidir. Böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı-bu əbədi təkrar olunan qanunauyğunluqdur. Kiçiyə qayğı göstərilməzsə, o, böyüyüb cəmiyyətin faydalı adamı ola bilməz. Böyüklərə hörmət edilməzsə, onlar ömürlərinin son illərini rahatlıq içərisində keçirə bilməz.
4. Mə'nəvi tərbiyə uşaqlarda vətənpərvərlik kimi müqəddəs keyfiyyəti tərbiyə etməlidir. Vətənpərvərlik mə'nəvi tərbiyənin əsasıdır. Buna görə də müəllimlər uşaqlarda Vətənə şəxsi münasibətin formalaşmasına daha çox diqqət yetirirlər. Uşaqlar Vətənin nə demək olduğunu dərk edəndə onun qorunması üçün hər cür çətinliyə tab gətirməyi özlərinin borcu hesab edirlər.

Əlahiddə məktəblərdə uşaqların mə'nəvi tərbiyəsinin məzmununu da nəzərdən keçirmək vacibdir. Mə'nəvi tərbiyənin məzmununu onun məqsəd və vəzifələri ilə sıx bağlıdır. Bu məzmun müəllimin tərbiyə işi proqramında və sistemətik planında öz əksini tapmalıdır. Bu proqram kütləvi məktəblərin proqramı əsasında tərtib edilməli, əlahiddə məktəblərdə oxuyan uşaqların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı uşaqlar məktəbə qəbul olunarkən onlar bir çox davranış normalarını bilmirlər. Bu onların nitq və tefəkkürlərinin zəif inkişafı ilə bağlı olur. Ona görə ilk günlərdən onlara sinifdə, məktəbin dəhlizində, heyətində davranmaq qaydaları öyrədilir. Uşaqlar məktəbli yoldaşlarına, özünün və yoldaşlarının

əşyalırına münasibəti öyrənirlər. Ünsiyyət prosesində, birgə fəaliyyət zamanı nəzakətli olmağı, düzgün hərəkətlər etməyi öyrənirlər.

Mə'nəvi tərbiyənin məzmununa milli mənlilik şüurunun təşəkkülü, vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, böyüklərə hörmət, insanpərvərlik, xeyirxahlıq və s. kimi keyfiyyətlər daxildir.

Müəllim və tərbiyəçilər uşaqların birgə əməkdə iştirakını təşkil edir, onlarda borc və məs'uliyət hissi, əməyə məhəbbət və hörmət tərbiyə edirlər. Əmək uşaqların yaşına uyğun olmalı, əməyin nəticələri onlara bildirilməlidir.

Uşaqları məktəbin tədris-təcrübə sahəsində, idman meydançalarında işə cəlb etmək vacibdir. Uşaqlar yaşllaşdırma işlərinə böyük həvəs göstərirlər. Bu kimi işlər prosesində əməyə məhəbbət və marağ, fəallıq, müstəqillik, çətinlikləri aradan qaldırmaq, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər aşılır.

7.4. Fiziki və əmək tərbiyəsi.

Fiziki və əmək tərbiyəsi tərbiyənin mühüm tərkib hissələridir. Fiziki və əmək tərbiyəsi gələcəkdə Azərbaycan dövlətinin heyətində fəal əmək fəaliyyəti göstərən gənclərin yetişməsinə xidmət edir. Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət qurmağa doğru gedən Azərbaycana yalnız əqli cəhətdən deyil, fiziki cəhətdən inkişaf etmiş, əməyi özünə borc bilən adamlar yetişdirmək vacibdir. Gələcək yüksək inkişaf etmiş insanlara məxsusdur. Sağlamlıq böyük sərvətdir. Azərbaycan dövlətinə əsəbləri pozulmuş, mə'dəsi xəstə, raxit uşaqlar-insanlar lazım deyil. Azərbaycana sağlam, möhkəm əzələli gənclər lazımdır. Uşaqların sağlamlığının tə'min edilməsində fiziki tərbiyə böyük rol oynayır. Fiziki tərbiyə dəyərkən uşaqların orqanizmlərini inkişaf etdirən və möhkəmləndirən tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu tədbirlər sistemine tibbi-gigiyena şəraitinin yaradılması, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, əməkdə fəal iştirak etmək kimi uşaq orqanizminin möhkəmlənməsini və onun sağlamlığını tə'min edən tədbirlər daxildir. Əlahiddə məktəblərdə fiziki tərbiyə məktəbin ümumi vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir, əlahiddə uşaqların cəmiyyətin xeyrinə işləyən faydalı adamlar kimi yetişməsinə şərait yaradır. Fiziki tərbiyə tərbiyənin bütün tərkib hissələri ilə-əqli, mə'nəvi, əmək, estetik, ekoloji, iqtisat-

di və hüquq tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də fiziki və psixoloji cəhətdən nöqsanlı uşaqlarla fiziki tərbiyə işi apararkən onların xəstəliklərinin səbəblərini bilmək, onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Kar-lal uşaqlarda fiziki tərbiyənin xüsusiyyətləri çox az öyrənilmişdir. Bə'zi müəlliflər (Müller, Mansfeld, Bekenford, Kussmaul, Boqdanov-Berezovski və b.) kar uşaqların fiziki tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu qeyd edirlər.

Kar uşaqlar bədənin inkişafında, boy və çəkide digər uşaqlardan çox az fərqlənirlər. Bunu eyni ilə kor uşaqlara da şamil etmək olar. Lakin onların fiziki tərbiyəsinin öz xüsusiyyətləri olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Belə ki, kar uşaqlarda ürək-damar və tənəffüs sisteminin öyrənilməsi nəticəsində mə'lum olmuşdur ki, kar uşaqlarda nəbz, qan təzyiqi yüksək olur, nəfəs ritmi düzgün olmur. Belə uşaqlarda əsəb sisteminin pozulduğu hallar da müşahidə olunur. Eyni zamanda veqetativ sistemin, nəfəs aritmiyasının davamlı olmaması da müşahidə edilmişdir. Bu kimi nöqsanlar və pozğunluqlar kar uşaqların fiziki tərbiyəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Bu xüsusiyyətlərə ilk növbədə daxili orqanların işi, həm də kar uşaqların davranışı aid edilə bilər. Heyecanlı olmaq, nəbzın sür'ətliyi, emosional sahənin davamsızlığı və s. belə xüsusiyyətlərdəndir. Veqetativ sistemin uyğunlaşma rolu mə'lumdur. Şübhəsiz ki, bə'zi kar uşaqlar tə'limin ilkin mərhələsində məktəbin tələblərini ödəməkdə çətinliklər çəkirlər. Müvəqqəti olaraq müəyyən nöqsanlar yaranır. Bu ən çox ürək-damar və nəfəs sisteminə aid olur. Lakin aparılmış müşahidələr təsdiq edir ki, göstərilən əlamətlər davamlı olmayıb onların çox hissəsi funksional səciyyə daşıyır. Tə'lim şəraitinə uyğunlaşma, habelə tibbi-gigiyenik tədbirlərin tə'siri altında yuxarı sinif şagirdlərində həmin nöqsanlı əlamətlər tədricən yox olur. Belə oxşar hadisə motor sahəsində müşahidə olunur.

Beləliklə, əlahiddə uşaqların fiziki tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Məktəbdə müalicə-sağlamlıq tədbirlərinin təşkili uşaqların fiziki sağlamlığının möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Məktəbdə fiziki tərbiyə məsələlərinə ilk növbədə direktor və məktəbin həkimi mə'suliyyət daşıyır. Fiziki tərbiyə həkimin, müəllimlərin, tərbiyəçilərin və məktəbin digər əməkdaşlarının ümumi sə'y-i ilə həyata keçirilir. Məktəbin ştat vahidində həkim-terapevt və tibb bacısı ştatları olmalıdır. Bundan

başqa həkim-otolarinqoloq da olmalıdır. Zəruri ehtiyac olduqda başqa ixtisaslı həkimləri də məktəbə də'vət etmək olar. Onlar xəstə uşaqları müalicə etməklə xəstəliyin başqa uşaqlara keçməsinin qarşısını almalıdırlar. Bununla əlaqədar olaraq məktəbdə həkim kabineti və xəstə uşaqlar üçün təcrid edilmiş otaq olur. Uşaq məktəbə qəbul edildiyi gündən ona şəxsi iş açılır və həkimin qeyd etdiyi anamnez mühüm yer tutur. Anamnezdə uşağın inkişafı, kar, kor olmağın səbəbləri, müxtəlif dövrlərdə keçirdiyi xəstəliklər haqqında mə'lumatlar göstərilir. Bundan sonra həkim antropometrik dəyişiklikləri ölçür və daxili orqanların vəziyyətini öyrənir, təqdim edir. Xüsusilə eşitmə analizatoru öyrənilir. Bu kimi müayinə və müalicəni otolarinqoloq aparır. Kar uşaqların görmə üzvünə daha çox diqqət verilməlidir. Okulist-həkim müntəzəm olaraq uşaqların gözlerini müayinə edib öz tövsiyyələrini verməlidir. Ən azı ayda bir dəfə uşaqlar ümumi müayinədən keçirilməlidir. Xüsusilə, uşaqlar tə'tildən qayıdandan sonra müayinə aparılmalıdır. Yarışlarda iştirak edən uşaqlar da həkim müayinəsindən keçirilməlidirlər. Uşaqların fiziki məşğələlərdə iştirakına həkim icazə verməlidir.

Məktəbdə təmizlik hökm sürməlidir. Bu uşağın psixikasına ciddi tə'sir göstərir. Sınıf otaqlarında havanın müntəzəm olaraq dəyişdirilməsi zəruridir. Məktəbdə gündəlik hiyf-səhiyyə qaydaları gözlənilməklə ayda bir dəfə səhiyyə günü keçirilməlidir. Bu gün bütün şagirdlər və müəllimlər təmizlik uğrunda mübarizəyə səfərbər edirlər.

Sağlamlığın möhkəmləndirilməsini və xəstəliyin qarşısının alınmasını tə'min edən tədbirlər içərisində rejim mühüm rol oynayır. Rejim tertib edərək uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Kiçik yaşlı məktəblilər üçün bir, yuxarı sinif şagirdləri üçün isə başqa rejim olmalıdır. İş və istirahət düzgün olaraq növbələşdirilməlidir. Rejim düzəltməklə iş bitmir. Başlıcası odur ki, onun yerinə yetirilməsinə uşaqlarda inam yaratmaqdır.

Gün rejiminin dəqiq yerinə yetirilməsi, yemək rejimi ilə sıx bağlıdır. Düzgün qidalanma uşağın düzgün böyüməsini tə'min edir. Qida sadə, dadlı və rəngarəng olmalıdır.

Uşaqların fiziki inkişafında bədən tərbiyəsi mühüm yer tutur. Bədən tərbiyəsi bədən tərbiyəsi dəqiqələrinin keçirilməsini, idman yarışlarının təşkilini tələb edir. Bədən tərbiyəsi işinin təşkilinin əsas forması dərstdir. Bədən tərbiyəsi məşğələləri müəyyən proqram əsa-

sında həyata keçirilir. İbtidai siniflərdə məşğələ ən çox oyun, müalicə, gimnastika, ritmika formalarında aparılır.

Proqramda fiziki çalışmalara ümum inkişafetdirici tapşırıqlar, habelə sıra düzülüşü ünsürləri, gimnastik çalışmalar, yüngül atletika ünsürləri, mütəhərrik və idman oyunları daxildir. Fiziki normativləri yerinə yetirərkən uşaqların yaş xüsusiyyətləri və sağlamlıq vəziyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bütün uşaqlar müvafiq həkim müayinəsindən keçirilməlidirlər. Həkim göstərişləri bədən tərbiyəsi müəllimləri üçün məcburi olmalıdır. Bədən tərbiyəsi dərslərindən azad edilən uşaqları elə belə özbaşına buraxmaq olmaz. Onları həmin saatlarda açıq havada gəzintidə olan uşaqlar sırasına qatmaq lazımdır. Bədən tərbiyəsi müəllimi dərslərindən əvvəl uşaqların məşğələ zamanı istifadə etdikləri avadanlığın vəziyyətini yoxlayır.

Bədən tərbiyəsi dərsləri idman salonunda aparılmalı, salonun havası tez-tez dəyişdirilməlidir. Havalar xoş olanda bədən tərbiyəsi dərsləri və idman məşğələləri açıq havada keçilir. İdman salonunda havanın temperaturu 14-16° olmalıdır. Uşaqlar məşğələlərə xüsusi idman formasında gəlirlər. Mümkün olan yerdə bədən tərbiyəsi məşğələlərindən sonra su ilə yuyunmaq çox faydalıdır. İdman salonunda anket qutusu olmalıdır.

Uşaqların xüsusiyyətlərini nəzərə alan bədən tərbiyəsi müəllimi tədris metodikasına da diqqət yetirməlidir. Aşağı siniflərdə bədən tərbiyəsi müəllimi bu və ya digər tapşırığı necə yerinə yetirməyi şagirdlərə göstərir, yuxarı siniflərdə isə nümayiş şifahi izahla müşayət olunur. Bəzi hallarda müəllim daktil və mimikadan istifadə edir.

Kar uşaqların fiziki təkmilləşməsi işi onların idman dərsləri və cəmiyyətlərində davam etdirilir. İdman işi dərslərdən əvvəl vaxtlarda könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilir. İdman işi ən çox kar uşaqlar arasında inkişaf etmişdir və Azərbaycan Karlar Cəmiyyəti tərəfindən rəğbətə qarşılıdır.

Bədən tərbiyəsi məşğələləri ilə yanaşı fiziki inkişafa əmək mühüm təsir edir. Düzgün təşkil edilmiş əmək fəaliyyəti bədənin ayrı-ayrı üzvlərinin abəngdar inkişafını təmin edir, kollektiv əmək bacarıq və verdişləri tərbiyə edir.

Əmək insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Əmək insanın abəngdar inkişafının əsası və həlledici amilidir. Əmək prosesində məktəbli şəxsiyyəti formalaşır, əmək bacarıqları, kollektivçilik,

müstəqillik, təşkilatçılıq və mədəni davranış hissləri tərbiyə edilir. Yalnız sistemli və möhkəm əmək sayəsində məktəblilərdə iradə tərbiyə edilir, əqil inkişaf edir, hisslər, xarakter formalaşır. Bu heç də o demək deyildir ki, hər cür iş, hər cür əmək sə'yə uşağın inkişafını təmin edir və onda zəruri keyfiyyətləri tərbiyə edir. Belə olmasaydı əmək tərbiyəsinin vəzifələri çox asanlıqla həll edilərdi. Halbuki əmək tərbiyəsi məsələsi çox mürəkkəb pedaqoji problemlərdən biridir. Əmək tərbiyəsi elə gəlişi gözəl olan söz deyil, o şəxsiyyətin ümumi inkişafına xidmət edir, onu ictimai həyata hazırlayır. Əmək tərbiyəsinin özünəməxsus aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Şagirdləri müəyyən əmək bilikləri, bacarıqları, məşğul olunan əmək növü ilə bağlı dil vasitələri ilə silahlandırır.
2. Əməyə məhəbbət, məs'uliyət hissi, əmək tapşırıqlarının icrası zamanı müstəqillik, cə'surluq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir.
3. Şagirdləri cəmiyyətdə əmək həyatına hazırlayır, kollektivçilik, təşkilatçılıq bacarıqları tərbiyə edir.

Əmək tərbiyəsinin mahiyyətini bilmək üçün onun məzmununu, forma və növlərini şərh etmək vacibdir. Uşaq şəxsiyyətini formalaşdıran əmək fəaliyyətinin növləri və məzmunu çox rəngarəngdir. Əməyin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: təlim əməyi, məişət əməyi, ictimai faydalı əmək. Qeyd etməliyik ki, əməyin göstərilən növləri bir-biri ilə sıx vəhdətdədir, lakin onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Təlim əməyi prosesində uşaqlar elmin əldə etdiyi biliklərə yiyələnir və şagirdlər üçün bunun çox böyük əhəmiyyəti olsa da onlar bunun üçün çox sə'y etməli olurlar. Çünki təlim əməyi heç də asan olmayan əməkdir. Yalnız sistemli məşğələlər müvəffəqiyyətə gətirib çıxarır və elmi biliklərə məhəbbəti formalaşdırır.

Təlim əməyi digər əmək növlərinə xas olan qanunauyğunluqlar aiddir. Əmək prosesində qətiyyətlilik, dözümlülük və iradə, müvəffəqiyyətə inam, yoldaşlara hörmət və s. formalaşır. Əməyin ən sadə və məcburi növlərindən biri məişət əməyidir. Bu əməyin sadəliyi heç də onun tərbiyəvi əhəmiyyətini azaltmır. Məişət əməyinin uşaqlar üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. Məişət əməyi özünəxidməti, evdarlığı özündə ehtiva edir. Uşaqlar paltarlarını, ayaqqabılarını təmizləyir, otağı, yatağı yığışdırmağı, qabları yumağı bacarmalıdırlar. Bu kimi əmək tapşırıqlarının məcburiliyi və təkrarlığı intizamlılıq tərbiyəsinin əsas amilidir. Məişət əməyinin sadəliyi və müyəssərliyi

7.5. Estetik tərbiyə.

uşaqların həmin tapşırıqları yerinə yetirərkən onları formalaşdırır. Bu əmək növü fiziki əməyə yalnız müsbət münasibət formalaşdırmaqla kifayətlənir, kollektivçilik və digər müsbət keyviyyətləri də tərbiyə edir. Əmək tapşırıqlarını sisteməlik olaraq yerinə yetirən şagirdlər rejim anlarının mahiyyətini dərk edirlər. Yatmağa hazırlaşarkən uşaqlar soyunur və paltarlarını səliqə ilə lazımı yere qoyur, otağın tozunu alırlar.

Özünəxidmətin mühüm vasitələrindən biri növbəçilikdir. Şagirdlərin növbəçiliyi əmək tərbiyəsini mühüm formasıdır. Əmək tərbiyəsində mərkəzi yerlərdən birini ictimai faydalı əmək tutur. Bu çox geniş anlayış olub sərgilərin, müsabiqələrin, axşamların təşkilini, dərnlərdə işi, məktəbin heyətinin təmizlənməsində iştirakı və s. əhatə edir.

İctimai-faydalı əməyin rəngarəng məzmunu məktəblilərə daha geniş bacarıq və biliklər əldə etməyə şərait yaradır. İctimai-faydalı əmək məktəb həyatı ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Əmək fəaliyyətinin müxtəlif növlərində iştirak edən şagirdlər öz bilik və bacarıqlarını daha zəruri həyatı məsələlərin icrasına həsr edirlər. Ümumin xeyrinə olan əmək uşaqları qəyyumluqdan azad edir, məktəblilərdə yaradıcılıq qabiliyyətini tərbiyə edir, başlanmış əməyi sona çatdırmaq səyi yaradır, iradəni möhkəmləndirir. Nəticədə uşaqların qarşısında praktik bacarıqları yerinə yetirmək perspektivləri açılır.

Uşaqlara əməyi, təlimdə müvəffəqiyyətin fərəhini vermək, onların qəlbində iftixar, şəxsi ləyaqət hissi oyatmaq əmək tərbiyəsini mühüm tələbidir. Təlimdə müvəffəqiyyət uşağın daxili qüvvələrinin mühüm mənbəyidir. Bu qüvvələr çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün enerji doğurur. Uşaqları işləməyə alışdırmaq, onlara düşünməyi, müşahidə etməyi, əqli əməyin nə olduğunu, yaxşı işləməyin nə demək olduğunu başa düşməyi öyrətmək lazımdır. Təkidlilik, iradə qüvvəsi əmək prosesində formalaşır.

Uşaqlar əqli əməkdə müvəffəqiyyətlərin necə qazandığını öz təcrübələrində dərk edərək özünə nəzarətə alışırırlar. İnadla çalışmaq, daha yaxşı nəticələr əldə etmək vərdişi uşaqlarda səliqəsiz görülmüş işə, bekarçılığa və qayğısızlığa dözülməzlik tərbiyə edir.

Estetik tərbiyə kamil insan tərbiyəsini mühüm tərkib hissəsidir. Estetik tərbiyə şəxsiyyətin ahdəngdar inkişafını təmin edərək onun ruhi zənginliyini, mə'nəvi təmizliyini, fiziki kamilliyini özündə birləşdirir. Estetik tərbiyə gözəlliyi duymaq, dərk etmək, qiymətləndirmək, həyatı gözəllik qanunları əsasında yaratmaq tərbiyəsidir. Estetik tərbiyə estetik hisslərlə əlaqədar olub insanın əqlini inkişaf etdirir, onun mə'nəvi və digər münasibətlərini zənginləşdirir. Eyni zamanda düzgün həyata keçirilən mə'nəvi, fiziki və digər tərbiyə növləri, düzgün qoyulmuş təhsil insan şəxsiyyətinin estetik münasibətlərini inkişaf etdirir. Düzgün aparılan estetik tərbiyə elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaya bilməz. Bunun sayəsində insan öz əqidəsini zənginləşdirir, onu xalqa xidmət etməyə, bu və ya digər real hadisələri düzgün qiymətləndirməyə çağırır.

Tərbiyənin ümumi məqsədindən estetik tərbiyənin konkret vəzifələri müəyyən edilir. Əlahiddə məktəblər (xüsusi məktəblər) uşaqlarda estetik hissləri, estetik zövqü formalaşdırmağı, ətraf aləmi düzgün qiymətləndirməyi zəruri sayır. Uşaqlar da öz növbəsində müvafiq tədbirlərdə fəal iştirak edirlər. Nəticədə uşaqlar keçmişin qalıqlarına qarşı mübarizə aparır, gələcək gözəl həyatın yaradılmasında iştirak edirlər. Xüsusi məktəblər uşaqlara məzmunuz gözəlliklə mübarizə aparmağı, estetik normaların pozulmasına qarşı barışmaz olmağı öyrədir. Xüsusi məktəblər uşaqları insan münasibətlərindəki gözəlliyi dərk etməyə istiqamətləndirir. Kar, əlahiddə uşaqların estetik tərbiyəsini düzgün həyata keçirmək üçün onların estetik qavrayış və təsəvvürlərini ətraflı öyrənmək, bilmək lazımdır. Eyni zamanda onların incəsənətin hansı növünə daha çox maraq göstərdiklərini də bilmək vacibdir. Bu bir həqiqətdir ki, kar uşaqlar estetik zövq verən bir sıra təəssüratlardan (musiqi, nəğmə, quşların cəhcəhi, ağacların pıçılısı və s. təbiət hadisələri) məhrumdurlar. Həyatın bu kimi məqamları qismən də olsa, mimika təsviri ilə uşaqlara çatdırıla bilər. Buna görə də müəllim-tərbiyəçi bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Tərbiyə prosesində uşağın bu və ya digər bir hadisənin xarici və daxili gözəlliyini dərk etməsinə qayğı göstərmək zəruridir. Bunun üçün estetik tərbiyəni onun təfəkkürünün inkişafı, mə'nəviyyətinin formalaşması ilə əlaqələndirmək lazımdır. Ümumi inkişafıla bağlı

olaraq uşaqlarda estetik münasibətlər də tərbiyə olunur.

Estetik tərbiyə prosesində ətraf həyatın gözəlliyini qavramaq qabiliyyəti, habelə gözəlliyi yaratmaq qabiliyyəti inkişaf edir. Bunlar eyni ilə kar və zəif eşidən uşaqlara şamil edilə bilər. Əlbəttə, estetik tərbiyənin məzmunu və onun vasitələri bu və ya digər kateqoriyaya daxil olan uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Müəllim və tərbiyəçilər uşaqların bədii tərbiyəsinə də xüsusi qayğı ilə yanaşırlar.

Kar, zəif eşidən uşaqların həyat tərzi, məişəti elə təşkil edilməlidir ki, onlarda estetik tələbat və zövq tərbiyə edilsin. Ətraf mühitin belə təşkili uşaqlarda xoş əhval-ruhiyyə, sevinc, gümrahlıq yaradır. Gözəl şərait estetik həyəcanlar oyatmaqla uşaqların hissələrini zənginləşdirir, uşaqları belə şəraitin, estetik dəyərlərin qorunmasına təhrik edir, gözəlliyə tələbat yaradır.

Təbiətin, həyatın, insanların gözəlliyinə dair nağılların danışılması uşaqların estetik tərbiyəsinə ciddi tə'sir edir. Nağıl uşaq təfəkkürünün, nəcib hissələrin ən güdrətli mənbəsidir. Nağıl gözəllikdən ayrılmazdır. O, estetik hissələri inkişaf etdirir. Nağılsız insan qəlbinin nəcibliyi mümkün deyil. "Nağıl sayəsində uşaq dünyanı nəinki ağılla, həm də ürəklə dərk edir. Nəinki dərk edir, həm də ətraf aləmin hadisə və təzahürləri barədə fikrini bildirir, xeyrə və şərə öz münasibətini bildirir" (V.A.Suxomlinski). Uşağın müşahidə etdiyi bu və ya digər əşya və hadisəyə verdiyi qiymət ona müəyyən tə'sir edir. Təbii ki, uşaqlara yaşlı nəslin tə'siri daha güclü olur. Şübhəsiz ki, bunlar ilkin tə'sirlərdir.

Uşaqların estetik tərbiyəsinə elə təşkil etmək lazımdır ki, müşahidə olunan əşya və hadisələr uşaqlarda düzgün estetik təsəvvür və anlayışları formalaşdırmağa bilsin. Uşaqlar bu zaman nəyin gözəl, nəyin eybəcər olduğunu bilirlər. Yaxşı, qəşəng düzəldilmiş əşya uşağa müsbət tə'sir edir. Bu uşağı gözəlliyə doğru çağırır. Uşaq tədricən ətrafında gözəlliyi qoruyub saxlamağı və yaratmağı öyrənir. Ətraf aləmə estetik münasibət uşağın bütün həyat və fəaliyyətini əhatə etməlidir. Buna görə də uşaqları məişət estetikasının yaradılması və qorunmasına, onu əhatə edən şəraitin qorunmasına cəlb etmək zəruridir.

Məktəblilərin estetik tərbiyəsinə təşkil edərkən müəllim şagird kollektivinə istinad etməlidir. Fəal uşaqların şəxsinə ətraf həyatın gözəlliyini necə yaratdıqlarını uşaqlar görürlər və onları tənqid edirlər. Kar, zəif eşidən uşaqlar arasında sinif otaqlarını gözəl

bəzəyən uşaqlar çoxdur. Onlar məktəbin dəhlizini, e'malatxanasını, kitabxanasını, salonu da gözəl tərtib edə bilərlər. Sinifin rəssamları çox sadə, lakin gözəl bir tərzdə növbəçilik cədvəlini, şagirdlərin siyahısını, hava təqvimini tərtib edirlər. Bütün bunlar uşaqları ətraf aləmin gözəlliyini görməyə, ondan tə'sirlənməyə şərait yaradır. Bununla da onlar insanları qiymətləndirməyi, insanı qorumağı, həyatı qorumağı öyrənirlər. Çünki uşaqlar təbiətlə, ətraf aləmlə ünsiyyətdə olmağın sevincini keçirir, daha gözəl, daha yaxşı olmağa can atırlar.

Məktəb e'malatxanasında uşaqların düzəldikləri əşyaların gözəl hazırlanmasına diqqət yetirmək lazımdır. Müəllim və tərbiyəçilər şagirdlərin əmək motivlərinin inkişafında da diqqətli olmalıdırlar. Motivlər nə qədər yaxşı, xoşal, xeyirxah olarsa, əmək də bir o qədər gözəl və ilhamverici olar.

Bütün tərbiyə işlərində estetik tərbiyə məsələlərinə xüsusi yer verilməlidir.

Şagirdlərin eşitmə qabiliyyətinin nöqsanlı olduğunu nəzərə alıb onların estetik hissələrini, sonra isə estetik anlayışlarını tədricən inkişaf etdirmək və zənginləşdirmək lazımdır. Estetika uşaqların məişətinə, tə'lim əməyinə, fəaliyyətinə daxil olmaqdadır.

Estetik hissələrin tərbiyəsi praktik məqsədyönlülməyə malikdir. İnsanın emosiyaları spesifik mədəniyyətlə, insani idrakla, əməklə, ictimai münasibətlərlə nəcibləşmişdir. İnsan axşam şəfəqlərinin və mavi səmada süzən buludların gözəlliyini gördüyü, bülbüllərin nəğməsini eşitdiyi və nəhayətsiz gözəlliyə heyran olduğu zaman insan olmuşdur. Uşaqlar bu böyük həqiqəti estetik tərbiyə prosesində dərk edirlər.

Estetik hissələrin, estetik tərbiyənin mənbələri müxtəlifdir. Bu mənbələrin birincisi təbiətdir. Təbiət xeyirxahlıq mənbəsidir. Təbiət gözəlliyi uşaq üçün estetik qavramanın mədəniyyət məktəbidir. Təbiət gözəlliyi, hissələrin zərifliyini tərbiyə edir, insan gözəlliyini duymağa kömək edir. Uşaqlar ətraf aləmin qavranılmasının incəliyini, dərinliyini, emosional estetik aydınlığını dərk edirlər.

Estetik hissələrin bir mənbəsi də ədalət və doğruluqdur. Ədalət uşağın ürəyini nəcibləşdirir, ədalətsizlik isə kobudlaşdırır, qəddarlıq yaradır. Ədalət sevincinin keçirilməsi ilə uşağın daxili və onu əhatə edən dünya arasında ahəngdarlıq başlanır. Uşağın gözələrini və ürəyini gözəlliyə açmaqda ədalət mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsani münasibətlərin ən gözəli doğruluqdur.

Estetik hisslerin bir mühüm mənbəyi də incəsənətdir. İncəsənət uşaq ruhunun gözəlliyinin yaşadığı zaman və məkandır. Uşaq incəsənət sərvətlərini dərk etməklə insandakı insanlığı dərk edir. Uşaqlar tədricən sözün gözəlliyini dərk edir, həqiqətən də "sözün dünyanın naxışı" olduğunu anlayır. Söz ətraf ələmi nəinki yaxşı görməyə, düşünməyə, başa düşməyə kömək edir. Söz insana ilham verir, onda insan olduğu üçün iftixar hissi yaradır.

Estetik hisslerin bir mənbəyi də musiqidir. Musiqi hisslerin dilidir. Nəğmə, melodiya sözün ifadə edə bilmədiyi hisslerin incə çalarlarını ifadə edir. Musiqi və nəğmə yalnız tədris fənni olmayıb həm də tərbiyənin qüdrətli vasitəsidir. Musiqi uşaqların üreklərində səmimi incə hiss, həssas nəvaziş oyadır. Musiqi təbiətin, heyranlığın, heyretin, ehtirasın incə gözəlliyini aşkar edir.

Estetik hisslerin başqa bir mənbəyi təsviri sənətdir. Rəsm əsərləri insan heyatının bir anını gələcək nəsillər üçün saxlayır. Rəsm əsərin əlifbası təbiətin müşahidə edilməsidir. Rəsmi başa düşmək, hiss etmək və sevmək üçün uşağın təbiət ələmini müşahidə etməsi vacibdir.

Gözler-fikirlerin, hisslerin, həyəcanların ən mürəkkəb amilidir. Göz qəlbin aynasıdır. Uşaq böyük sevinc və həyəcanla şəkillərə baxır, gördüyü gözəlliyin bir anını tutub saxlamağa can atırlar.

Estetik hisslerin bir mənbəyi də mə'nəviyyətdir, əxlaqi gözəllikdir. İnsan gözəlliyi qarşısında təbiət də baş əyir. Bu mə'nəvi gözəlliyə uşaqlarda məhəbbət tərbiyə edilməlidir. Mə'nəvi gözəlliyin əsasını məhrəbanlıq təşkil edir. Məhrəbanlıq olmadan mə'nəvi gözəllik mümkün deyil. Məhrəbanlığın kökü gözəlliyi dərk etməkdir. Böyük polyak pədaqoqu Y.Korçak uşaqlardakı məhrəbanlığın mahiyyətini belə izah edirdi: "Parlaq uşaq demokratizmi heç bir ierarxiya tanımır. Muzdurun tərri və ac yaşadı, Səmədin və kəsilməmiş toyuğun acınacaqlı taleyi uşağı vaxtından əvvəl kədərəndirir. İt və quş ona yaxındır, kəpənək və çiçək onun tay-tuşudur. Daşda və balıq qulağında o qardaşını görür. Layiq olmadığı mövqeyi tutan adamın lovğalığına yad olan uşaq bilmir ki, qəlb yalnız insanda olur".¹ Şübhəsiz ki, məhrəban uşağı tərbiyə etmək lazımdır.

Kollektiv nəvaziş və məhrəbanlıq, kollektiv xeyirxahlıq hissi böyük qüvvədir.

Beləliklə, estetik hissler mənbəyi olan incəsənət, təbiət, əmək uşaq üreyni tərbiyə edir, hissleri insanlaşdırır.

7.6. Ekoloji, iqtisadi və hüquq tərbiyəsi.

Ekologiya yunan sözü olub yurd haqqında tə'lim, elm deməkdir. XIX əsrin axırlarında bu anlayış (məfhum) biolojiya əlində canlı ələmin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi mə'nasında işlədilir. Sonralar ekologiya elmi kimi formalaşdı. Ekologiya təbii mühit, sosial mühit, iqtisadiyyat, texnika, texnologiya və s. əhatə edir. Ekoloji tərbiyə də həmin elm sahəsi ilə bağlı olub şagirdlərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına şərait yaradır. Ekologiya anlayışı yeni işlənsə də insanlar həmişə təbiətlə təmasda olmuş, təbiətin kiçik bir hissəsi kimi onun qoynunda böyümüşdür. O, təbiətin müxtəlif nə'mətlərindən-suyundan, havasından, meyvəsindən, torpağından istifadə etmişdir.

İnsanla təbiət arasındakı qarşılıqlı münasibət haqqında qədim Şumer dövlətinin qaydalarında, Hammurapirin qanunlarında, Platonun və Aristotelin əsərlərində, xalq dastanlarında, "Qur'an"-da, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarında, Nizaminin, N.Tusinin, M.Füzulinin əsərlərində geniş bəhs edilmişdir.

Təbiətlə insan münasibətlərinin normallığı təbiətin saflığını, insanın və bütünlüklə cəmiyyətin firavanlığını, normal inkişafını tə'min edir. İnsanla təbiət arasında münasibətlər pozulduqda böhran baş verir, fəlakətlər törəyir. Bunlardan insan da, cəmiyyət də, təbiət də ziyan çəkir. Bu həqiqəti dərk etdiklərinə görə ki, ulularımız insanla təbiət arasındakı münasibətin pozulmasına aid fakt görəndə haray salmış, fəryad qoparmışdır. H.Zərdabinin "bizim Qafqazda bıçaq sümüyə dayanıbdır, meşələri qırıb məhv etmişik" - deyə insanları insafə çağırması, S.Vurğunun Muğan çölündə ceyran ovlayan daş tükli ovçulara: "Ovçu, insaf ele, keçmə bu düzdən, o çöllər qızını ayırma bizdən"... müraciəti həmin fəryadın əks-sədasıdır.

Nizami Gəncəvi haqlı olaraq deyirdi ki, insan təbiətlə ağıllı rəftar edərsə, təbiət bunun əvəzində öz bərəkətini insandan əsirgəməz:

Torpağa mərhəmət xeyirdir insan,
Lütf etsən gül verər, zülm etsən tikan.

Təbiətin qurulmasına dair bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnmə prosesi ekoloji tərbiyə adlanır. Ekoloji tərbiyə sayəsində şagirdlər doğma yurd, vətən haqqında, onun fauna və florası haqqında məlumatları mənimsəyir, doğma torpağın qorunmasının müqəddəs vəzifə olduğunu dərk edirlər. Onlar öyrənirlər ki, təbiət-insan-cəmiyyət bir-birindən ayrılmazdır.

Şagirdlərin ekoloji tərbiyə prosesində ekoloji təhsilin ən zəruri ünsürlərinə yiyələnilir və öyrənirlər ki, təbii ehtiyatların tükənməsi, eroziya, havanın, suyun, torpağın çirklənməsi, bir çox bitgi və heyvan növlərinin insanların laqeyd fəaliyyətləri nəticəsində yox olması insanların təbiətə mənfi münasibətlərinin nəticəsidir. Şagirdlər onu dərinləndirən başa düşürlər ki, insan təbiətin bir hissəsidir. Təbiət insanlardan asılı olmayaraq mövcuddur. İnsan təbiət üzərində dəhşətli təsirlər yaradıb özü qaçıb gizlənmə bilməz. İnsanlar təbiətə qanunlar dikməyə bilməz. Lakin insanlar həmin qanunları dərk etməklə onlardan öz məqsədləri üçün istifadə edə bilərlər.

Ekoloji tərbiyə prosesində məktəblilərdə təbiətin qorunmasına dair mədəni məs'ulyyət formalaşır. Təbiət bütün insanların evidir. Buna görə də insanlar planetdəki ekoloji sistemi qoruyub saxlamağa borcludurlar.

Təbiəti sevmək, onu qorumaq Vətəni sevmək, Vətəni qorumaqdır. Hər şeyi torpağımıza səxavətlə bəxş edən ana təbiətin qədrini bilmək vacibdir.

Ekoloji tərbiyənin özünəməxsus bir neçə komponenti vardır. Bu komponentlərə Azərbaycan dövlətinin təbiətlə əlaqədar qərar və göstərişləri, ekoloji tefəkkür və ekoloji davranışın vəhdətinin təmin edilməsi, təbiətin qorunması, onun sərvətlərinin çoxaldılması və s. daxildir.

Ekoloji tərbiyənin aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Şagirdləri ekoloji bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırır.
2. Şagirdləri təbiətlə düzgün davranmağa, praktik fəaliyyətə yönəldir.
3. Şagirdlərdə ekoloji tefəkkürü formalaşdırır.
4. Şagirdləri ekologiya və təbiətin qorunması kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində iştirak etməyə hazırlayır.

5. Məktəblilərdə təbiətə humanist münasibəti inkişaf etdirir.

6. Məktəblilərin təbiəti sevmələrinə şərait yaratmaqla onların vətənpərvər kimi böyüməsini təmin edir.

Ekoloji tərbiyə tərbiyənin bütün tərkib hissələri vasitəsilə həyata keçirilir, şagirdlərdə ekoloji tarazlığın səviyyəsi, vəziyyəti haqqında anlıyıqların formalaşdırılmasını təmin edir.

Hüquq tərbiyəsi.

Hüquq tərbiyəsi hüquqi biliklər və hərəkətlər vasitəsilə gənc nəsilə qanunçuluğa riayət vərdişləri, hüquqi tefəkkür formalaşdırır. Hüquq tərbiyəsi hüquq normalarına aid bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi ilə bağlıdır.

Hüquq tərbiyəsi mükəmməl insan tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridir.

Hüquq qanun şəklində salınmış, qanun səviyyəsinə yüksəldilmiş normalardır. Hüquq tərbiyəsi şagirdlərə hüquq qanunlarının müqəddəsliyinə dair əqidəni formalaşdırır. Qanunları pozan hər bir kəs kimliyindən asılı olmayaraq lazımı cəzasını almalıdır. Ədalətli cəmiyyətdə insani münasibətlər (dostluq, qohumluq və s.) deyil, qanun hakim rol oynayır, hər şeyi qanun həll edir. Buna görə də hüququn başlıca vəzifəsi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətləri qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Tarixin bütün inkişaf mərhələlərində vətəndaşların hüquqi normaların qorunması, mövcud hüquqi normaların şəxsiyyətin əqidəsinə çevrilməsi döndə-döndə qeyd edilməlidir.

Hüquq tərbiyəsinin məzmununa hüquqi biliklər, hüquq qanunları və normaları daxildir. Hüquqi biliklər, qanunlar və normalar hər bir dövlətin Konstitusiyasında öz əksini tapır. Konstitusiyaya əsas qanunlar toplusudur. Bu bir həqiqətdir ki, hər bir ölkədə qanunçuluğun vəziyyəti məktəblərdə aparılan hüquq tərbiyəsi və təhsildən xeyli dərəcədə asılıdır. Mə'lumdur ki, bəzən hüquq pozuntuları heç də adamların qanunlara əhəmiyyət verməməsi üzündən deyil, çox vaxt həmin qanunlardan xəbərsiz olduqları üçün baş verir.

Şagirdlərin hüquq normalarını bilməsi, bu normaları şüurlu surətdə dərk etməsi və əməli işdə həmin normalara tam uyğun hərəkət etməsi hüquq təlimi ilə hüquq tərbiyəsinin vəhdətdə həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Şagirdlərin hüquq tərbiyəsi şagird şəx-

siyyətinin hüquqi baxımdan formalaşması, onun hüquqi şüur və mədəniyyətinin təşəkkül tapması, daha möhkəm hüquqi şüur və əqidəyə yiyələnməsi prosesidir. Qanunu bilmədən, qanuna hörmət etmədən əsil vətəndaş olmaq mümkün deyildir. Buna görə də Vətənin müqəddəs qanunları haqqında şagirdlərə dərin və əsaslı bilik vermək, onlarda müvafiq bacarıq və verdişlər formalaşdırmaq zəruridir.

Hüquq tərbiyəsinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Şagirdlərdə mövcud qanunvericiliyə aid biliklər sistemini formalaşdırmaq, qanunlar haqqında bilik verməkdir. Bununla da şagirdlər hüquqi aktları dərinləndirir, gündəlik həyatda hüquqi davranışa qiymət verməyi bacarırlar.
2. Şagirdlərdə qanunların həyata keçirilməsi və onlara əməl etmək bacarıq və verdişlərini aşılayır.
3. Hüquq tərbiyəsi insanlarda özlərinin hüquq və vəzifələrini aydın dərk etməyə, yeniləşmə şəraitində meydana çıxan iqtisadi, siyasi islahatların mahiyyətini və məzmununu düzgün başa düşməyə şərait yaradır. Hüquq tərbiyəsi şagirdlər ədalətli olmağa öyrədir, qanunların ədalətliliyini və hamının qanun qarşısında bərabər olduğunu təmin edir. Ədalət uğrunda mübarizə əxlaqi fəzilət uğrunda mübarizədir. N.Tusi deyirdi ki, fəzilətlərdə ədalətdən şərəflisi yoxdur. Ədalət vicdan səsinə, İlahi namusdan ibarətdir.
4. Hüquq tərbiyəsi şagirdləri ailə hüququ, nigah haqqında qanunçuluğa dair biliklərlə silahlandırır. Onlar anlayırlar ki, nigah qanunla müəyyən edilmiş şərtlərə və qaydalara riayət etməklə kişi ilə qadın arasında bağlanmış, onlar üçün qarşılıqlı şəxsi və əmlak hüquq və vəzifələri yaradan, ailənin təşkilinə yönəldilmiş ömürlük azad, könüllü və bərabər hüquqlu bir ittifaqdır, birlikdir. Məşhur alman filosofu Nitşe deyirdi ki, ailə ömürlük söhbət etməyi bacarmaqdadır.

Beləliklə, hüquq tərbiyəsi sayəsində yeniyetmə və gənc əxlaqi borcunu, hüquqi mövqeyini aydın başa düşür, qanunun nəyi qadağan etdiyini, nəyə icazə verdiyini, pis əməl və hərəkətlərin qanuna zidd olduğunu bilir və ictimai təhlükəli hərəkət törədən qanunla necə cəzalanacağını anlayırsa, mövcud qaydaları gözləyir.

Şagirdlərin hüquq tərbiyəsi ilk növbədə təlim prosesində, dərslərdə həyata keçirilir. Şagirdlər birinci sınıfdan başlayaraq dərslərdəki tədris materiallarında verilmiş ictimai birgəyaşayış

qaydaları ilə, hüquq normaları ilə tanış olurlar. Konkret təlim materialları uşaqlarda böyüklərə hörmət, yaşılığa qayğı, doğma yurda məhəbbət, müharibəyə nifrət və s. kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

İbtidai siniflərin dərslərində Azərbaycan tarixinə dair verilmiş materiallar şagirdlərdə əməyə, ictimai və xüsusi mülkiyyətə rəğbət, demokratik birgəyaşayış qaydalarına hörmət, yüksək əxlaqi-hüquqi keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasına şərait yaradır. Şagirdlər sınıfdan-sinifə keçdikcə onlar "dövlət", "hüquq", "qanun", "qanunçuluq", "birgəyaşayış qaydaları" kimi anlayışların mahiyyətini dərk edirlər. V-VII siniflərdə şagirdlər "Qədim dünya və orta əsrlər tarixi", "Azərbaycan tarixi" dərslərində quldarlıq və feodalizm cəmiyyətlərində dövlət inkişaf tarixini, ilk hüquqi qanunlara dair məlumatları oxuyur və öyrənirlər ki, dövlətin yaranması ilə hüquq meydana gəlir və dövlətin sinfi mahiyyətini özündə təcəssüm etdirir.

Şagirdlərin hüquq təhsili və tərbiyəsinə "Azərbaycan dövləti və hüququnun əsasları" fənni mühüm rol oynayır. Şagirdlər öyrənirlər ki, qanunlarda xalqımızın mənafeyi ifadə olunmuşdur. Onlar şəxsiyyətin azadlığını, ləyaqətini, sağlamlığını müdafiə edir. Qanunların bu və ya digər dərəcədə pozulması cəmiyyətə, cəmiyyətin üzvlərinə müəyyən ziyan vurur. Ona görə də müəyyən olunmuş davranış normalarına, həyatımızın əsas qanununa-Konstitusiyaya əməl etmək hamının borcudur. Ölkəmizdə qanunların müqəddəsliyi qorunur. Hüquqi dövlət yaradılır.

İqtisadi tərbiyə.

İqtisadi biliklərin mənimsənilməsi, onların əqidəyə çevrilməsi, iqtisadi tərbiyənin formalaşması prosesi iqtisadi tərbiyə adlanır. İqtisadi tərbiyə iqtisadi tərbiyədir. O, məktəbliləri ələbaxımlıqdan xilas edir, onları əmək həyatına hazırlayır. İqtisadi tərbiyə prosesində şagirdlər şeylərdən şüurlu və ağıllı istifadə etməyi öyrənir, əşyalara qayğılı münasibət bəsləyirlər.

İqtisadi tərbiyənin məzmununa iqtisadiyyatın əsaslarını bilmək, qənaətcil, təsərrüfatçıl və sahibkar olmaq və s. daxildir.

Məktəbli respublikanın yeraltı və yerüstü sərvətlərinin qədərini bilməli, meşələrin, çayların, göllərin, dənizlərin təmiz saxlanılmasına qayğı ilə yanaşmalıdır. Belə tərbiyə almış şagird mineral su-

ların h der axmasına d z  bilmir.

İqtisadi tərbiyə şagirdlərdə adamlara xeyirxah v  diqqətli olmaq, israfçılıq edənlərə qarşı barısmazlıq kimi keyfiyyətlərə tərbiyə edir.

Beləliklə, iqtisadi tərbiyə iqtisadi bilik, bacarıq və vərdişlərin, iqtisadi təfəkkürün formalaşması prosesidir. İqtisadi tərbiyə ilk növbədə hər bir fənnin tədris prosesində həyata keçirilir. İqtisadi tərbiyə prosesində məktəblilər iqtisadiyyata aid anlayırları m nimseyir, folklor nümunələrə vasitəsilə xalqın q na tcilliy  dair fikirlərə ilə tanıř olurlar. ř rqin böyük əbədi abidəsi "K lil  v  dimn "  s rində deyilir ki:

Dağdan hey götürüb desən ki, çoxdur,
Bir də görəcəksən ki, dağ  z  yoxdur.

Q na t sərvətdir, qənaət dövlətdir. Q na tcillik insanı ucaldırsa, israfçılıq onu alçaldır, məhv edir.

İqtisadi tərbiyə məktəbdə təşkil edilən d rsd nk nar tədbirlər prosesində də həyata keçirilir. Məktəblərdə həyata keçirilən sinifdənkənar tədbirlər şagirdlərdə yalnız iqtisadi t f kk r , qənaətcillik şüurunu formalaşdırmaqla kifayətlənmir, onlarda mənəvi eqid nin formalaşmasına kömək edir.

7.7. Bař t rbiy cisinin t rbiy cil rin iřin  rəhbərliyi.

İnternat-məktəblər haqqında  sasnam y  uyğun olaraq bař t rbiy cisi internatda tərbiyə iřinin təşkilinə, gün rejiminə və daxili qaydalara riayət olunmasına, uřaqların həyat və sağıamlığının qorunmasına, h m cinin t rbiy cil rl  metodiki iřin təşkilinə m s'uliyət daşıyır. Bař t rbiy cisi vəzifəsinə daha çox təcrübəli, nəcib  xlaqa v  təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan t rbiy cil rd n təyin edilir.

Yeni təşkil olunmuş hər bir təlim-tərbiyə m essis si kimi xüsusi məktəbi də  z təşkili və inkiřafının müxtəlif d vrlerini keçirmişdir. Bu dövrlərin hər birinin xüsusi ř raitindən asılı olaraq bař t rbiy cisinin iřinin də əsas məzmunu m eyy nl şdirilir. Məsələn, uřaqların çoxu məktəbə kollektiv həyat təcrübəsi və

v rdiřl ri olmadan g ldikl ri, məktəbin təşkili, yařayıř yeri, geyim, ayaqqabı əldə edilib b y d lmesi, rejimə, yem kxanada qaydaya əməl edilməsi  n birinci problem olduđu ilk aylarda bař t rbiy cisi  z iřini bu vəzifələrin həll edilməsinə yönəldir. O, t rbiy cil r  və onların vasitəsi ilə şagirdlərə yataq otaqlarında, yem kxanada, siniflərdə  zlerini aparmağa dair vahid tələblərlə, internat məktəbin gün rejimi ilə tanıř edir, t rbiy cil rl  birlikdə sanitariya komissiyaları, m iř t briqadaları yaradır, özünəxidmət sistemini düzgün m eyy nl şdirir. O t rbiy cil rin özünəxidmət v rdiřl rini uřaqlara ařılamağa  alıřır. T rbiy cil r şagirdlər  c n s liq lilik, təmkinlilik, mütəşəkkillik nümunəsi olmalıdırlar. Bař t rbiy cisi gənc, az təcrübəli t rbiy cil r  h nsı böyük yoldařlarından özünəxidmətin səmərəli təşkilini öyrənə bil ceklerini bařa salır və öyrədir. Bu dövrdə t rbiy cil r  c n onların m iř t əməyi v rdiřl rini inkiřaf etdirmək məqsədi ilə təcrübə m ř l l r  təşkil olunur.

Bař t rbiy cisi tərbiyə olunanların böyüklərlə və bir-biri ilə nəzakətli rəftar etmələrinə, zahiri mədəniyyət qaydalarını g zl m l rin , bařqalarının əməyinə v  istirah tin  hörmətlə, məktəb  řyalarına v   z ř xsi şeyl rin  qayğı ilə yanařmalarına və s. böyük diqqət yetirir. O, uřaqların yem kxanada, e'malatxanada, oxu salonlarında, gəzinti v  ekskursiyalarda  zlerini necə aparmalarını m řahid  edir. M řahid l rini müzakirə edir. T rbiy cil rin fəaliyyətinə onların mədəniyyətə dair keçirdikləri söhbətlərin sayına görə deyil, şagirdlərin  zlerini məktəbdə, evdə, köçdü necə aparmalarına görə qiymət verir. Bař t rbiy cisi yařlıların uřaqlara necə nümunə göstərdiyinə xüsusi diqqət yetirir. İnternat məktəbdə uřaqlara t rbiy cisi, müəllim, xadim , ařbaz, tibb bacısı v  məktəbin bütün iřil ri, bir sözlə, h m  tərbiyə edir. Uřaqlara v   m kdařlara xeyirxahlıqla, sakit sin  müraciət etmək, internatda qayda olması qayğısına qalmaq, pedaqoji və xidm t ci h y'ətin geyimindəki s liq sizliy  e'tinasız qala bilməz. O, t rbiy cil r  v  internatın bařqa iřil rin  nöqsanları h zak tl  bařa salır, həmin nöqsanların aradan qaldırılmasına kömək edir.

Hər bir şagird kollektivdə ilk günlər  etin d z l n uřaqlar olur. Onlar nəinki böyüklərə bař ağırsı verir, hətta bařqa şagirdlərin də normal oxumasına v  yařamasına maneçilik törədirlər.  unki uřaqlarla iři yalnız həmin uřaqların oxuduđu siniflərin t rbiy cisi v  müəllimlərinin vəzifəsi hesab etmək olmaz.

Baş tərbiyəçi xəstə uşaqların öyrənilməsi və tərbiyə edilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsində mütləq tərbiyəçilərə kömək etməlidir. Həmin şagirdlərin üzərində daimi nəzarət qoymaq və onu ardıcıl yoxlamaq xüsusilə vacibdir. Birinci yarımilin axırlarında tərbiyə olunanlar rejimə alışı, daxili qayda-qanunlara yiyələnir və onları yerinə yetirir, özünəxidmət və şəxsi gigiyena verdişlərini icra edirlər. Şagird fəalları hər uşağın öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarətdə tərbiyəçilərə kömək göstərirlər. Uşaq özünüidare orqanları özünəxidmət yarışları, növbəçilik, ictimai faydalı iş təşkil edirlər.

Anomal uşaqlar üçün məktəbin fəaliyyət göstərdiyi ilk aylar tərbiyə olunanların məişət və yaşayışının təşkili baş tərbiyəçinin diqqətini əsaslı surətdə özünə cəlb edir. Lakin belə hesab etmək olmaz ki, **bu dövrdə şagird kollektivinin yaradılması, uşaqların öyrənilməsi, onların müxtəlif fəaliyyətlərinin təşkili məsələləri həll edilmir.**

Tərbiyə olunanların hamısının ilk zamanlar yalnız özünəxidmət formasında olsa da bütün kollektiv üçün əməyə cəlb edilməsi kollektivin təşkilinə ictimai fikir yaranmasına, ayrı-ayrı şagirdlərin əməyə, kollektiv münasibətinin aşkara çıxarılmasına kömək edir. Tərbiyə olunanlar ictimai faydalı fəaliyyət təcrübəsi qazanırlar. Onlarda kollektiv qarşısında məs'uliyət hissi yaranır və inkişaf edir. Bütün bunlar kollektivdə və kollektiv vasitəsi ilə tərbiyənin, uşaq özünüidarəsinin ilk addımlarıdır. Xüsusi internat məktəbin həyatında bu ilk təşkilat dövrünün böyük və hədsiz tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Xüsusi internat məktəbdə müəkkəb problemlərdən biri şagirdlərlə möhkəm və müstəqil tərbiyə verdişləri tərbiyə edilməsidir. Internat məktəblərin rəhbərləri və tərbiyəçiləri çox zaman burada yüngül müqavimət arxasınca qaçır- ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində həm müvəffəq olan, həm də olmayan, həm müstəqil işləmək verdişi olan, həm də olmayan şagirdlər üzərində möhkəm nəzarət qoyurlar. Baş tərbiyəçi burada həddən artıq qəyyumluqdan boyun qaçırma, şagirdlərə müstəqil dərslər hazırlamaq imkanı verilməsi kimi mövqə tutmalıdır. Baş tərbiyəçi müəllimlərlə də tərbiyəçilərlə birlikdə uşaqlardan kimin dərsləri müstəqil öyrənmə bilməsini müəyyən edir və müstəqillik prinsipinin pozulmamasına ciddi nəzarət edir. Xüsusi internat məktəbləri adi internat deyildir, burada daimi nəzarət altında olmaqla tərbiyəçilər onların sağlamlığını qoruyurlar.

Buna görə də xüsusi internat məktəbləri şagirdləri məktəbə gəldiyi ilk gündən e'tibərən həyatla möhkəm əlaqə yaratmaq, tərbiyə olunanların sənaye müəssisələri, emək kollektivləri ilə daimi təmasda olmasını tə'min etməlidirlər.

Tərbiyəçilərin fəaliyyətinə rəhbərlik, onların işinə nəzarət daimi metodik kömək xüsusi internat məktəbdə baş tərbiyəçinin əsas vəzifəsidir. Təcrübə göstərir ki, tərbiyəçilərdən bir çoxu öz vəzifələrini yerinə yetirməyə lazımi qədər hazırlanmamış, uşaqların çoxcəhətli fəaliyyətinin təşkili sahəsində kifayət qədər verdişə malik deyildir. Baş tərbiyəçi kollektiv metodik köməyi fərdi işlə birləşdirməklə, tərbiyəçilərin bir-birinin şəxsi keyfiyyətlərini, pedaqoji hazırlığı və təcrübəsini nəzərə almaqla onların arasında hər tərəfli iş görülməsini təşkil etməyə borcludur.

Xüsusi internat məktəbdə tərbiyəçinin iş planı məktəbin illik təlim-tərbiyə planına və qrup-tərbiyə olunanların tərkibinə əsasən müəyyən edilir. Xüsusi internat məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, tərbiyəçinin işinin ən çətin hissəsi onun planlaşdırılması, bu və ya digər dövrdə başlıca fəaliyyət istiqamətinin müəyyən olunmasıdır. Baş tərbiyəçi avqustun axırlarında birinci rüb üçün iş planlaşdırılmasına dair tərbiyəçilərin təlimat toplanışını keçirməli, tərbiyə işinin əsas məsələləri, internat məktəbin illik iş planı haqqında söhbət etməli və cari tədris ilində müəllim və tərbiyəçilər kollektivinin nə kimi konkret problemlər üzərində işləyəcəyini göstərməlidir. Tərbiyəçinin müəllimlərlə birgə işinin, xüsusilə tərbiyə olunanların müstəqil tərbiyə işinin məzmunu və təşkili məsələlərini planlaşdırmağa başlıca diqqət yetirməlidir. Baş tərbiyəçi tərbiyəçilərin işinin planlaşdırılması məsələsinə dair təlimat tapşırıqına hazırlaşarkən keçən dərslərin yekunlarını dərinlən təhlil etməli, tərbiyəçilərin işinin müvəffəqiyyət və nöqsanlarını konkret olaraq göstərməlidir.

Xüsusi internat məktəblərin fəaliyyətinə dair yeni edbiyyatla mütləq tanış olmaq, buradan ən faydalı və maraqlı yerləri tərbiyəçilərə tövsiyyə etmək üçün qeydə almaq, nazirliyin internat məktəblərə dair bütün rəhbər sənədlərini öyrənmək lazımdır.

Baş tərbiyəçi yeni işə başlayan və öz fəaliyyətində çətinliyə rast gələn tərbiyəçilərlə şəxsən məşğul olmalı, plan tertibində onlara konkret kömək göstərməlidir. Biz tərbiyəçilərin rüblük planı necə tertib etdiklərinə dair nümunələr gətirmədik. Çünki hər bir internat

məktəbin konkret iş şəraitindən asılı olaraq öz planlaşdırma sistemi meydana çıxır və burada heç bir ümumi sxem ola bilməz. Ancaq tərbiyəçilərin planlarında sinfin və ayrı-ayrı şagirdlərin xasiyyətnaməsi əks etdirilməli, sınıfdə ayrı-ayrı şagirdlərlə işin növləri və formaları konkret olaraq təyin edilməli və mütləq valideyinlərlə də iş nəzərdə tutulmalıdır. Xüsusi internat məktəb müəllimləri və tərbiyəçiləri ibtidai sınıflərdə apardıqları birgə iş sahəsində maraqlı təcrübə qazanmışlar. Belə məktəblərdə tərbiyəçilər işləyəcəkləri sinfin proqram və dərsliklərini öyrənir, şagirdlərin şəxsi işlərini, onların dəftərlərini müəllimlə birlikdə gözənd keçirir, şagirdlərdən kimin təlimdə geri qaldığını qeyd edirlər.

Baş tərbiyəçi tərbiyəçilərə plan tutmağa kömək edir. Müəllim və tərbiyəçilərin birgə işi, həmin məktəblərin ibtidai sınıflərdə sözün əsl mənasında evə tapşırq verilməsindən əl çəkməyə imkan yaradır. Uşaqların zehninin inkişafı və onların dərslərdə aldığı biliyin möhkəmləndirilməsi işinin xeyli hissəsini tərbiyəçi öz üzərinə götürür. Onun hər gün müəllimlər razılaşdırılmış sınıfdən xaric tədbirlər planı olur. Misal üçün tərbiyəçi hesablamə vermişlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə riyazi oyunlar, nitq və təsevvrü inkişaf etdirməkdən ötrü şəkillər və diafilmlər üzrə müsahibələr təşkil edir.

Baş tərbiyəçi daimə öz qarşısında perspektiv vəzifələr qoymalıdır. Bu vəzifələr tək cə çətinliklərin aradan qaldırılmasında tərbiyəçilərə kömək etmək üçün deyil, başlıca olaraq ən yaxşı təcrübəni ümumiləşdirmək və onu bütün kollektivin fəaliyyətində tətbiq etmək üçün zəruridir. Buna görə də baş tərbiyəçi hər bir tərbiyəçinin işini təcridən öyrətməlidir. Fiziki və zehni cəhətdən geridə qalan şagird üzərində bütün gün ərzində müşahidə aparmaq, dərslərdə, ev tapşırıqlarının hazırlanmasında olmaq, özünəxidmətin və ictimai faydalı işlərin təşkilində iştirak etmək, tərbiyəçi olduqda və olmadıqda özünü necə aparmasına, xüsusi nəzarət tələb edən uşaqların hərəkətlərinə bu uşaqlara kollektivin necə təsir göstərdiyinə fikir vermək, tərbiyəçinin öz işini necə qurduğuna, kimə arxalandığına, şagirdlərin fəallığından istifadə etməyi təşkil etməsinə diqqət etmək lazımdır.

Baş tərbiyəçi ancaq məktəb daxilində deyil, məktəbdən kənar işlərdə, ekskursiya zamanı, faydalı işlərin yerinə yetirilməsində və bütün tərbiyəvi işlərdə nəzarət edir. O, müşahidə aparır və bu müşahidə

dələrdən nəticə çıxarır və qrupun fəaliyyətinə bacarıqla qarışır, tərbiyəçilərə məsləhət verir, onunla birlikdə qrupda bu və ya digər tədbiri həyata keçirir. İşin nəticəsi müntəzəm surətdə təhlil edilməli və ümumiləşdirilməlidir.

Baş tərbiyəçilərin yığıncığında tərbiyə işinin vəziyyəti, ən yaxşı təcrübə və aradan qaldırılması tələb olunan nöqsanlar haqqında öz fikrini deməlidir. Bütün bu işlər faydalı olub, baş tərbiyəçiyə nəinki tərbiyəçilərin işini dərindən öyrənməyə, qabaqcıl təcrübəni yaymağa imkan verir və tərbiyəçilər üçün əməli kömək formalarından biridir. Hər bir internat məktəbdə təcrübəli, təşəbbüskar tərbiyəçilər vardır. Baş tərbiyəçi onların işini gənclər qarşısında nümayiş etdirilməsini, habelə təcrübə mübadiləsi və fərdi məsləhətlər təşkil edir. O, rayon və ya şəhərdə ki ictimai təşkilatlarla möhkəm əlaqə yaradır, şagirdləri istehsalat qabaqcılları ilə, başqa məktəbin şagirdləri ilə görüşlərini təşkil edir, bütün bu işi məktəb miqyasında əlaqələndirir.

Xüsusi internat məktəblərdə tərbiyəçi vəzifəsində müxtəlif ixtisas və təcrübəyə malik müəllimlər işləyirlər. Bu məktəb rəhbərləri qarşısında tərbiyəçilərin ixtisas və siyasi hazırlığını yüksəltmək, onların ümumi mədəniyyətini və pedaqoji ustalığını artırmaq məqsədi ilə daimi iş görülməsini təşkil etmək vəzifəsini qoyur. Bu işlərin hamısının təşkilatçısı internat məktəbin baş tərbiyəçisi olmalıdır.

Tərbiyəçilərin təklifinə əsasən, direktor, tədris hissə müdiri və baş tərbiyəçi həmin internatın qarşısında duran əməli vəzifələrdən və iş xüsusiyyətlərindən doğan illik metodiki tədbirlər planı tərtib edirlər.

Tərbiyəçilər arasında aparılan işin ən çox yayılmış və təcrübədə özünü doğrultmuş formaları metodik müşavirələrdən, seminarlardan, təcrübə məşğələlərindən, elmi-təcrübə konfranslarından, tərbiyəçilərin həyata keçirdikləri tədbirlərlə tanış olmaq və sonra müzakirə etmək üçün bir-birinin qruplarına getməkdən ibarətdir.

Tərbiyəçilər üçün metodik işin təşkili zamanı onların ideya nəzəri səviyyəsini yüksəltmək vəzifəsini ön plana çəkmək zəruridir. Baş tərbiyəçi beynəlxalq vəziyyət və dövlətimizin xarici siyasəti məsələləri üzrə müntəzəm olaraq mühazirələr keçirilməsi çalışmalarını təmin etməlidir.

Xüsusi internat məktəb tərbiyəçilərinin ayda bir dəfə tərbiyə işinin nəzəri və təcrübə məsələlərinə dair seminar keçirmək lazım-

dir. Belə seminarların mövzu dairəsi uşaq və pedaqoji kollektivlərinin inkişaf səviyyəsi və təcrübənin tələbləri nəzərə alınaraq ildən-ile genişlənir. Məsələn, xüsusi məktəblərdə "Pedaqoji oxu", "Tərbiyə işinin təşkili" mövzusunda mühazirə oxunmalıdır. Burada yuxarı sinif şagirdlərinin ideya-siyasi tərbiyəsi formaları və üsulları, təşəbbüsü və fəaliyyətinin inkişafı, "Əməyə və ictimai mülkiyyətə münasibət", "Aşağı sinif şagirdlərində mədəni davranış verdişləri və adətlərinin yaranması", "Birinci sinif şagirdlərinin ideya tərbiyəsi", "Uşaqların sağlamlığı və fiziki möhkəmliyinin mühafizəsi", "Namusluluq və doğruluq tərbiyəsi", "Dövlət əmlakını qoruyub saxlamaq" və s. mövzuları dinlənilib müzakirə olunmalıdır. Tərbiyəvi işin təşkili Bilgəh qəsəbəsindəki II nömrəli fiziki və zehni cəhətdən geridə qalan yardımçı internat məktəbin kollektivi çox zəngin və maraqlı təcrübə qazanmışdır. Burada qabaqcıl təcrübə məktəbi təşkil edilmişdir. Təcrübə məktəbinə qabaqcıl və nümunəvi tərbiyəçilər rəhbərlik edirlər. Onlar sinif müəllimləri ilə əlaqə saxlayır, dərs zamanı zəif qiymət alan uşaqları öyrənir və əlavə məşğələ saatları təyin edib, o uşaqlarla iş aparırlar. II nömrəli internat məktəbin iş təcrübəsi və pedaqoji nəzəriyyədəki yeri maraqlı, qabaqcıl cəhətlər bu məktəbdə müntəzəm təbliğ edilir. Məktəbdə qabaqcıl təcrübə məktəbinin materiallarından, dərs icmallarından, tərbiyəçilərin planlarından şagirdlərlə müsahibə qeydlərindən, müəllimlərin məruzələrindən "Pedaqoji daxil" yaradılmışdır. Metodik kabinetdə müəllim və tərbiyəçi məktəbin iş planı ilə tanış ola bilər. "Tərbiyəçiyə kömək" adlı xüsusi vitrinde yeni metodik ədəbiyyatlar, proqramlar və tövsiyyələr, növbəti seminar məşğələsi üçün ədəbiyyatlar və s. qoyulmuşdur. Qabaqcıl təcrübənin yayılması və gənc tərbiyəçilərə kollektiv kömək göstərilməsində vacib formalardan biri də tərbiyə tədbirlərinin qarşılıqlı yayılması və gələcək müzakirəsidir. İlin əvvəlində tərbiyəçilərin hansı tədbirlərin həyata keçirilməsində (hansı tərbiyəçinin qrupunda) iştirak edəcəkləri müəyyənləşdirilir.

Xüsusi internat məktəbin iş təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin tərbiyəvi işləri onlara düzgün istiqamət göstərmək, direktorun illik iş planı əsasında tərtib edilməlidir. Tərtib edilmiş planda baş tərbiyəçinin vəzifələri, şagird təşkilatının və ayrı-ayrı komissiyaların gördükləri işə nəzərən geniş surətdə öz əksini tapmalıdır.

7.8. Əlahiddə (xüsusi) məktəblərdə sinifdənəkar işlərin təşkili.

Sinifdənəkar işlərin təşkili uşaqların ahəngdar inkişafını təmin etməlidir. Xüsusi məktəblərdə sinifdənəkar işlər fərdi, qrup, dərnək və kütləvi formalarda təşkil edilir. Sinifdənəkar işlərin kütləvi forması məktəb kollektivini əhatə edir. Kütləvi sinifdənəkar işlərə müxtəlif mövzulara həsr edilmiş gecələri, yarışları, oxucular konfranslarını, serqiləri, və s. daxil etmək olar.

Sinifdənəkar işlərin qrup formasına qrupda aparılan tərbiyə işlərini daxil etmək olar. Kiçik yaşlı məktəblilərlə qrup halında tərbiyə işini təşkil edərkən müəllim şagirdlərlə daha çox işləməlidir. Bəzən müəllim hər bir uşaqla da işləməlidir.

Dərnək işi orta və yuxarı sinif şagirdlərlə aparılır. Əlahiddə uşaqlar, xüsusilə kar və kor uşaqlar məktəbin təşkil etdiyi dərnəklərdə fəal iştirak edirlər. Uşaqlar könüllü olaraq özlərinə dərnəkləri seçirlər. Bir uşaq iki dərnəyin işində iştirak edə bilər.

Sinifdənəkar işin fərdi forması hər hansı bir elm, əmək və ya incəsənət sahəsinə həvəsi və meyli olan uşaqlarla fərdi təşkil edilir.

Şagirdlərlə müxtəlif tədbirləri təşkil edərkən müəllim və tərbiyəçilər onların nitqinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Sinifdənəkar tədbirlərin məzmununa əqli tərbiyə, təhsil işi, əmək, estetik və fiziki tərbiyə, ekoloji tərbiyə sahələrini əhatə edir. Şagirdlərin bilik, bacarıq və verdişlərlə silahlandırılması müxtəlif fəaliyyət prosesində həyata keçirilir. Məsələn, əmək tərbiyəsi uşaqları yeni biliklərlə silahlandırır, onların estetik zövqünü inkişaf etdirir. Müxtəlif oyunlar eyni zamanda uşaqlarda fiziki qüvvələrin inkişafını təmin edir, mədəni-məişət verdişləri aşılayır, nitqi inkişaf etdirir.

Sinifdənəkar işlər uşaqların təhsilə dair biliklərini zənginləşdirir, onlarda estetik zövqü formalaşdırır, fiziki sağlamlığı təmin edir.

Sinifdənəkar tədbirlər içərisində oyunlar mühüm yer tutur. Oyun uşaqlarda kollektivdə öz yerini tutmağa, öz şəxsi hisslərini ümumin mənafeyinə tabe etməyi öyrədir, müxtəlif psixi keyfiyyətlərin inkişafına səbəb olur. Uşaqlarla müxtəlif oyunlar təşkil edilir. Belə oyunlardan didaktik oyunlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu

oyunlar uşaqların sinifdə öyrəndikləri materialların möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Didaktik oyunlarla yanaşı rollu və yaradıcı, stolüstü, mütəhərrik oyunlardan istifadə edilir. Həmin oyunları təşkil edərkən oyunun tərbiyə və təhsil dəyəri, uşağın fiziki imkanlarını, marağını, nitq inkişafını nəzərə almalıdır.

Sinifdənkenar təşkil edilən ekskursiyalar qrup və kütləvi tədbir xarakteri daşıya bilər. Ekskursiyalar müxtəlif mövzular üzrə təşkil edilə bilər. Məsələn, ibtidai sinif şagirdlərinin təbiətə ekskursiyası təşkil edilə bilər. Belə ekskursiyalar zamanı uşaqlar təbiətdə baş verən mövsümi dəyişikliklərə dair biliklərini möhkəmləndirməklə yeni biliklərə yiyələnirlər. Təbiətə ekskursiya estetik tərbiyə məqsədi ilə də təşkil edilə bilər. Məsələn, uşaqlar parka ekskursiyada olarkən ağacların qarla örtüldüyünü, günəş şüaları altında qarın necə parıldadığını müşahidə edirlər.

Küçələrə təşkil edilən ekskursiyalardan məqsəd uşaqlara küçələri tanımaq, yol hərəkəti qaydalarını öyrətməkdir.

Yuxarı sinif şagirdləri ilə ekskursiyalar tarixi yerlərə, Şəhidlər Xiyabanına təşkil edilir. Şagirdlər şəhidlərin məzarlarını ziyarət edir, Azərbaycan yolunda canlarını qurban vermiş adamların həyatı ilə tanış olurlar. Onlar Şəhidlər Xiyabanında əsil mə'nəviyyat dərsi alır, paklaşırlar.

Ekskursiyalara ciddi hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün əvvəlcə ekskursiyaya gediləcək yer, obyekt öyrənilir, məzmunlu plan tərtib edilir, uşaqlar nə üçün ekskursiyaya getdikləri barədə düşünürlər. Bundan sonra obyektə gediş təşkil olunur. Üçüncü mərhələdə ekskursiyaya yekun vurulur. Uşaqlar ekskursiya, ziyarətlər zamanı gördükləri əşyalar və hadisələr haqqında öz təəssüratlarını bildirirlər.

Şagirdlərin texniki, bədən tərbiyəsi və idman və s. üzrə dərnlərdə iştirakına xüsusi diqqət yetirilir. Bədən tərbiyəsi dərnlərində gimnastika, yüngül atletika, üzgüçülük və s. idman növü üzrə tədbirlər təşkil edilir. Bədən tərbiyəsi dərnlərində bu və ya digər idman növünün texniki əsasları, məşq terminləri, kross qaçışları şərtləri, yarışların keçirilməsi qaydaları öyrədilir.

Texniki, əmək, gənc təbiətçilər dərnlərində şagirdlər praktik məşğələlərdə iştirak edir, təbiət hadisələrini müşahidə edir, təcrübələr aparır, herbari və kolleksiyalar düzəldirlər.

Müxtəlif dərnlərdə iştirak edən uşaqlar müntəzəm olaraq

çalışmalardan istifadə edir, müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər.

Beləliklə, sinifdənkenar tədbirlərin düzgün, mütəşəkkil və planlı təşkili uşaqları öz ətrafında birləşdirə bilər, onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə şərait yaradır.

8. TƏŞKİLATI-PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏR.

8.1. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəbin müəllimi.

Müəllim, o cümlədən xüsusi məktəb müəllimi Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasətinin təbliğatçısı, ideya daşıyıcısıdır. Onun başlıca vəzifəsi uşaqlarda milli Azərbaycan vətənpərvərliyini tərbiyə etmək, onlarda mütərəqqi dünyagörüşü formalaşdırmaq, mədəni davranış verdişləri aşılamaqdır. Əlahiddə məktəb müəllimləri fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı uşaqların elmi biliklərə yiyələnmələrini təmin edir, onlarda şüurlu intizam, təlimə və əməyə məs'uliyətli münasibəti tərbiyə edirlər.

Xüsusi məktəb müəlliminin əməyi bir çox spesifik çətinliklərlə səciyyələnir. Əsas çətinlik odur ki, əlahiddə məktəb müəllimi dərslər dediyi uşaqlara zəruri bilik, bacarıq və verdişləri aşılarkən onların özələrinə məxsus inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almağı bacarmalıdır. Şübhəsiz ki, belə uşaqların təlim-tərbiyə işi yavaş gedir, müəllimdən böyük psixi-fiziki qüvvə sərf etməyi tələb edir. Müəllim zəhmətinin nəticəsini görəndə böyük sevinc hissi keçirir. Belə ki, müəllim lal, kar, kor uşağın insan kimi formalaşdığını görür, onun cəmiyyət üçün faydalı adam olmasından həzz alır.

Xüsusi məktəb müəllimi daim öz biliyini artırmağa çalışır. Müəllimlik işinin xüsusiyyətləri ondan pedaqogika və psixologiya üzrə biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Şübhəsiz ki, xüsusi məktəblərdə çalışan müəllimlər tədris etdikləri fənnin elmi əsaslarını da bilməlidirlər.

Xüsusi məktəblərdə sinif və fən müəllimləri olur. İbtidai siniflərdə bütün fənlərdən dərslər deməklə, yuxarı siniflərdə bir fənn də tədris etməlidir.

Xüsusi məktəblərin bir mühüm vəzifəsi uşaqların nitqi üzərində işin təşkilidir. Buna görə də xüsusi məktəb müəllimi xüsusi nəzəri biliklərlə yanaşı praktik biliklərə də sahib olmalıdır. Praktiki bilik, bacarıq olmadan xüsusi məktəblərdə işi tələb olunan səviyyədə təşkil etmək olmaz. Bunun üçün müəllim xüsusi metod və priyomlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəllim uşaqlarda təlimə maraqlı tərbiyə etməlidir. Uşaqlarla əlaqə yaratmaq üçün surdopedaqoq ünsiyyətin müxtəlif növlərindən-şifahi, didaktik, mika-just istifadə etməyi bacarmalıdır.

Xüsusi məktəblərdə işləyən müəllimlər təlim prosesini şagirdlərin tərbiyəsi ilə sıx surətdə həyata keçirirlər. Müəllim tərbiyə vəzifələrini dərslərdən vaxtlarda da yerinə yetirməlidir. İş prosesində surdopedaqoq yorulmadan zəruri keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməlidir. Bunlardan yaxşı, aydın və düzgün artikulyasiyasını qeyd etmək olar. Surdopedaqoqun üzü və dodağı canlı, ifadəli olmalı, uşaqların diqqətini cəlb etməli, onlarda maraqlı və çox öyrənməyə həvəs yaratmalıdır. Surdopedaqoq artist səviyyəsində olmalı, onun üzü, jesti kar-lal üçün insan səsinin avazını əvəz etməlidir. Surdopedaqoq güzgü qarşısında öz artikulyasiyasını öyrənməlidir. Bu ona hər hansı bir səsi düzgün tələffüz etməyə imkan yaradır.

Xüsusi məktəb müəllimi öz ixtisasını sevməlidir. Pedaqoji peşəyə məhəbbət şagirdlərə sevgisiz qeyri-mümkündür, mənasızdır. Xüsusi məktəbdə işləmək yalnız ümumiyyətlə uşaqlara deyil, fiziki və psixi nöqsanlı olan uşaqlara dərin məhəbbət, sevgi tələb edir. Yaxşı müəllim tərbiyə etdikləri uşaqları sevir, onlara xüsusi qayğı göstərir. Xüsusi məktəbdə sinif rəhbəri bütün təlim-tərbiyə işinə nəzarət edir. O, öz sinfində təlim-tərbiyə işinin ümumi vəziyyətinə, sinfin gündəlik fəaliyyətinin təşkilinə məs'uliyət daşıyır. Xüsusi məktəbdə sinif rəhbəri mükəmməl insanın tərbiyəsinin bütün tərkib hissələrinə qayğı göstərir, tərbiyə etdiyi uşaqların cəmiyyət üçün faydalı bir insan kimi böyüməsinə çalışır.

Müəllimin işi o vaxt müvəffəqiyyətli olur ki, o şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Xüsusi məktəb şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətləri kütləvi məktəb şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərindən fərqlənir.

Sinfin və ayrı-ayrı şagirdin öyrənilməsi hər bir müəllim və sinif rəhbərinin işinin tərkib hissəsidir. Belə öyrənmə müəllimə öz fəaliyyətinin nəticələrini görməyə imkan verir. Müəllim üçün uşağın məktəbə daxil olana kimi onun inkişaf və tərbiyə tarixini bilmək vacibdir. Müəllim uşağın tibbi arayışı ilə tanış olmalıdır. Valideynlərlə söhbət edərkən müəllim uşaq məktəbə qəbul olana kimi necə olması haqqında müəyyən məlumat alır. Uşaq məktəbə bağçadan gəlirsə, müəllim uşaq bağçasının tərbiyəçisi ilə söhbət edib məlumat əldə etməlidir. Bu kimi məlumatları əldə edən müəllim dərslər deyəcəyi uşaqların nə kimi bilik, bacarıqla məktəbə gəldiyini aydınlaşdırır bilir və onlarla təlim-tərbiyə işini necə quracağını planlaşdırır bilir.

8.2. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərin idarə edilməsi və onlara rəhbərlik.

Xüsusi məktəb müəlliminin işlədiyi uşaqların tərkibi ondan spesifik hazırlıq tələb edir. Belə bir hazırlığın mühüm tərkib hissəsi tibbi biliklərdir. Bu müəllimə uşağın səhhəti haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Surdopedaqoq anatomiya, fiziologiya, mərkəzi sinir sistemi patologiyası haqqında məlumatlara sahib olmalıdır. O, eyni zamanda ümumi patologiya və psixopatologiya kursunu da öyrənməlidir.

Şəxsiyyətin formalaşması və dəyişməsi qanunauyğunluqlarını bilmək üçün müəllim psixologiyanı bilməlidir. Buna görə də xüsusi məktəb müəllimlərinin hazırlanması işində ümumi və xüsusi patologiyaya xüsusi yer verilir. Şübhəsiz ki, xüsusi patologiyanın öyrənilməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. Əlahiddə pedaqogika (surdo, tiflo, oliqofreno pedaqogika) xüsusi məktəblər üçün müəllimlərin hazırlanmasında mərkəzi yer tutur. Əlahiddə pedaqogika sahəsində öyrənilən bilik, bacarıq və verdişlər xüsusi məktəblərdə tərbiyə prosesində möhkəmləndirilməlidir.

Əlahiddə pedaqogikanın tarixinin öyrənilməsi də zəruridir. Bu fənni öyrənərkən müəllim əlahiddə pedaqogikanın nə kimi çətin bir tarixi yol keçdiyini dərk edir, bu günkü vəziyyəti ilə tanış olur.

Xüsusi məktəb müəllimi xüsusi metodikaları da bilməlidir. Hər bir müəllim öz ixtisasının təkmilləşdirilməsinə xüsusi tələbkərlə yanaşmalıdır. O, heç vaxt ali təhsil müəssisəsindəki biliklərə qane olmamalı, öz biliyini daim təkmilləşdirməlidir. Müəllim daim öz pedaqoji ustalığını artırmalı, müxtəlif elm sahələrindəki yeniliklərlə tanış olmalıdır. Pedaqoji ustalığı yüksəltməyin yol və vasitələri çox rəngarəngdir. Burada pedaqoji təcrübə mübadiləsi, müxtəlif konfranslarda məruzələri dinləmək, ən yaxşı məktəblərə gedib onların təcrübələrini öyrənmək və s. daxildir. Pedaqoji ustalıqna nail olmağın ən mühüm yolu özünü təhsildir. Müəllim hər gün öz biliyini artırmalıdır. Pedaqoji ustalıq hər bir müəllimdən səylə işləməyi, mütaliə etməyi, qabaqcıl təcrübəni, yeni pedaqoji, metodiki, psixoloji ideyaları öyrənməyi tələb edir. Pedaqoji ustalıq pedaqoji bilik, qabiliyyət və bacarıqların yaradıcı, emosional axtarışların, hərəkət və davranışda fərdi və ümuminin vəhdətinin təmin edilməsidir. Pedaqoji ustalıq nəyi həll etməklə necə həll etməyin eyni məqamda təzahürüdür. Pedaqoji ustalıq hər bir müəllimi kamillik dərəcəsinə qaldıra bilər.

Pedaqoji ustalıq pedaqoji fəaliyyət prosesində formalaşır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə ölkəmizdə ümumi icbari təhsil həyata keçirilir. Fiziki və psixi cəhətdə nöqsanlı uşaqlar da ümumi icbari təhsilə cəlb olunurlar. Onlar xüsusi məktəblərdə təhsil alırlar. Təhsil şöbələri belə uşaqları qeydə alır və onların təhsil almaları üçün məktəblər açırlar. Xüsusi məktəblərə qəbulun düzgün təşkili uşaqların ümumi icbari təhsildən kənar qalmasının qarşısını alır. Ayrı-ayrı təhsil şöbələrində fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı uşaqların məktəbə qəbul edilməsi üçün xüsusi komissiya təşkil edilir. Bu komissiyanın tərkibində rayon (şəhər) təhsil şöbəsinin nümayəndəsi surdo, tiflo, oliqofreno pedaqoq, psixonevroloq, həkim olur.

Məktəb yaşını tamam olmuş (6-7 yaş) uşaqların valideynləri övladlarının yaxınlıqdakı məktəblərə qəbul olunmaları üçün ərizə yazırlar. Ərizəyə uşağın yaş haqqında, tibbi epikriz, yaşayış yerindən arayış əlavə edilir. Qəbul komissiyası sənədlərlə tanış olur, uşağı müayinədən keçirir, sağlamlığını yoxlayır və xüsusi məktəbə qəbul olunması haqqında müvafiq qərar qəbul edir. Şübhəli vəziyyət yaranıqda uşaq sınaq müddətinə xüsusi məktəbə göndərilir. Xüsusi məktəb uşağı ətraflı şəkildə tibbi müayinədən keçirəndən, təlim prosesində onun fəaliyyətini öyrənəndən sonra uşağın hansı xüsusi məktəbdə oxuması üçün öz qərarını qəbul komissiyasına göndərir. Uşaqların qəbulu yüksək səviyyədə olmalıdır. Validlər övladlarının e'tibarlı əllərdə olduğuna inanmalı, uşaqlar da məktəbə doğma evləri kimi baxmalıdır.

Xüsusi məktəblərdə təlim tərbiyənin yüksək keyfiyyətdə olması siniflərin düzgün komplektivləşməsindən asılıdır. Buna görə də uşaqları sinif üzrə bölüşdürərkən aşağıdakı şərtləri nəzərə almaq vacibdir:

- a) uşağın sağlamlıq vəziyyəti və ümumi inkişafı;
- b) uşağın eşitmə, görmə vəziyyəti, əqli inkişafı;
- v) yaşı.

Sinifdə uşaqların sayı 10-12 nəfərdən artıq olmamalıdır. Xüsusi uşaq bağçalarında (iki ildən az olmayan) olmuş uşaqlar xüsusi məktəbin I sinfinə qəbul edirlər. Xüsusi məktəblərin ibtidai və yuxarı siniflərində müxtəlif fənlər tədris edilir.

Xüsusi məktəblərə Azərbaycan Təhsil Nazirliyi xüsusi məktəblər şöbəsi vasitəsilə rəhbərlik edir. Təhsil şöbələrində defektoloq-müfəttiş xüsusi məktəblərin işinə nəzarət edir. Defektoloq-müfəttiş rayon (şəhər) təhsil şöbələri müdirlərinə tabedir. O, xüsusi məktəblərin işinə tam məs'ulyyət daşıyır.

Direktor vəzifəsinə ali defektologiya təhsili və üç il pedaqoji stajı olan şəxs təyin edilir. Direktor məktəb kollektivinin təşkilatçısı və rəhbəridir. O məktəb işçilərinin ideya-siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsini, bütün təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkilini, şagirdlərin peşə-əmək təlimini təmin etməyə borcludur. O, məktəb şagird özünüidare orqanlarının işinə cavab verir, valideynlərlə əlaqənin yaradılmasına kömək edir, müəllimlərin işinə nəzarət edir.

Direktor öz müavinləri arasında iş bölgüsü aparmaqla hər kəsin öz yaradıcılıq və təşəbbüskarlığının təzahürünə şərait yaradır. O uşaqların həyatı və sağlamlığına, normal hifz-səhiyyə qaydalarının təmin olunmasına, uşaqların normal qidalanmasına, məktəbin bütün təsərrüfat-maliyyə işinə məs'ulyyət daşıyır.

Direktorun müavini olur. Onun ali defektologiya təhsili və pedaqoji stajı olmalıdır. O internat məktəbdə tərbiyə-təsərrüfat işinə direktor qarşısında məs'ulyyət daşıyır. Direktor müavini tərbiyəçilərin işlərini təşkil edir, onlara nəzarət edir, onların pedaqoji ustalılıqlarını təmin edən şərait yaradır.

Məktəbdə tədris hissəsi müdiri var. O ali defektologiya təhsilə, həm də pedaqoji təcrübəyə malik olmalıdır. O, məktəb direktoruna tabe olur. Tədris hissə müdiri məktəbdə tədris-tərbiyə işini təşkil edir. o, məktəb işçilərinin pedaqoji ustalığının yüksəldilməsi üçün tədbirlər təşkil edir, müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin, əmək təlimi müəllimlərinin işinə nəzarət edir, proqramların yerinə yetirilməsini izləyir. O, məktəbdə metodik işi təşkil edir, istiqamət verir. Direktorun müavini ilə o, sinifdənkenar işlərin planını hazırlayır.

Bütün tədris-tərbiyə işləri planlaşdırılır. Planda xüsusi məktəbin il ərzində gördüyü iş təhlil edilir, növbəti tədris ili üçün vəzifələr müəyyənləşdirilir. Planda təlim-tərbiyə işlərinin, peşə-əmək təliminin, sinifdənkenar işlərin təşkili məsələləri öz əksini tapır. Planda həmçinin metodik işlərin, müəllimlərin ixtisasını artırma işlərinin təşkili də öz əksini tapır.

Sinifdə və e'malətxanada dərslər ciddi cədvəl əsasında keçirilir. Cədvəl tibbi, psixoloji tələblər nəzərə alınaraq tərtib edilir.

Çətin fənlər üzrə dərslər birinci və sonuncu deyil, ikinci-üçüncü sətirlərdə keçilməlidir.

Məktəbdə işin daha səmərəli təşkilində gün rejimi mühüm rol oynayır. Gün rejiminin tərkibində direktor müavini, tədris hissə müdiri və həkim iştirak edir.

Məktəb rəhbəri müəllimlərin, tərbiyəçilərlə digər işçilərin fəaliyyətinə nəzarət edirlər. Ən çox yayılmış nəzarət forması dərslərdə iştirak etməkdir. Direktor öz köməkçiləri ilə birlikdə dərslərdə iştirak etməyin planını hazırlayırlar. Planda məqsəd aydın ifadə edilir. Məqsəd müxtəlif ola bilər. Məsələn, məktəb rəhbərləri müəllimin nitqin müxtəlif növlərindən necə istifadə etdiyini öyrənməyə bilərlər. Nəzarət nəticəsində toplanmış tədbirlər əsasında təlim-tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlayırlar. Hər hansı bir müəllimin işində müşahidə olunan nöqsanları pedaqoji şurada müzakirə edib konkret tövsiyələr vermək olar.

Xüsusi məktəbdə müəllim və tərbiyəçilərin pedaqoji ustalılıqlarını, təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün metodik işdən istifadə edilir. Bu işə məktəb direktoru və onun köməkçiləri rəhbərlik edirlər. Metodik işlər metodbirləşmələr vasitəsilə həyata keçirilir. Məktəbdə ibtidai sinif müəllimlərinin, yuxarı sinif müəllimlərinin, peşə-əmək təlimi müəllimlərinin metodbirləşmələri, məktəbin pedaqoji şurası fəaliyyət göstərir. Metodbirləşmələrdə təlim-tərbiyənin ən zəruri məsələləri müzakirə edilir.

Məktəbdə açıq dərslər təşkil edilir. Bu dərsləri zəngin təcrübəsi olan defektoloq pedaqoqlar keçirirlər. Açıq dərslər deyildəndən sonra təhlil edilir. Belə dərslər yeni işə başlayan gənc müəllimlər üçün çox faydalı olur. Yüksək səviyyədə hazırlanmış metodik işi pedaqoji mühazirələrə göndərmək olar.

Xüsusi məktəblərdə çalışan müəllimlər, onların rəhbərləri cəmiyyət üçün faydalı adamlar yetişdirməyi özlərinin başlıca vəzifələri hesab edirlər. Bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək üçün ailə ilə pedaqoji işin təşkilinə böyük əhəmiyyət verirlər. Məktəb yalnız uşaqlara təlim-tərbiyə vermir, o, həm də valideynləri pedaqoji biliklərlə silahlandırır, onlara rəhbərlik edir.

Xüsusi məktəblər internat tipli məktəblərdir. Məhz, belə olduğuna görə məktəb uşaqların şəxsiyyətinə dərin və hərtərəfli təsir edə bilər. Elə valideynlər vardır ki, onlar uşaqları məktəbə verdikdən

sonra övladlarının təlim-tərbiyəsi ilə maraqlanmış hesab edirlər. Əlbəttə, bu məsələyə qeyri-obyektiv baxışdır, səhv fikirdir. Valideynlər hər an öz uşaqlarının təlim-tərbiyə işinə məs'ulyyət daşımalıdır. Uşağı məktəbə qəbul edərkən valideynlərə bu barədə aydın və dəqiq mə'lumat verilməlidir.

Uşaq məktəbdə olduğu müddətdə məktəb onun üçün ailə rolunu oynamalıdır. Məktəb uşaqlarda valideynə hörmət və məhəbbət tərbiyə etməyə çalışmalıdır. Ailə isə uşaqda məktəbə, müəllimlərə hörmət tərbiyə edir. İlk vaxtlar yuxarı sinif şagirdləri aşağı siniflərdə oxuyan uşaqları məktəbin həyəti, binası ilə tanış edir, onların rejimini izləyir, onlara hamilik edirlər.

Uşaqların kanikula buraxılması yüksək səviyyədə təşkil edilməlidir. Bu zaman uşaqların əl işlərindən sərgilər təşkil edilir, valideynlər üçün açıq dərslər aparılır, iclaslar, müsahibələr təşkil edilir. Uşaqları evə göndərərkən onlara evdə işləmək üçün konkret tapşırıqlar, çalışmalar verilir, valideynlərə hörmət və qayğı göstərmək tələb olunur, məktəbin tərəfini qorumaq tapşırılır.

İnternat məktəblərdə valideyn komitələri yaradılır. Məktəb direktoru, onun müavinlərindən biri valideynlər komitəsinə daxil olur. Valideyn komitəsinin sədri pedaqoji şuranın tərkibinə seçilir. Valideyn komitəsinin qərarı direktorun təsdiqindən sonra qüvvəyə minir. Valideyn komitəsi öz tərkibindən sədr seçir.

Valideyn komitəsi pedaqoji bilikləri valideynlər arasında təbliğ edir, şagirdlərin məktəbin daxili intizam qaydalarını yerinə yetirmələrinə nəzarət edir.

Xüsusi məktəblərin maddi-texniki bazası olur. Məktəbin sinifləri, kabinetləri, yataq otaqları, yeməxanası, e'malatxanası, təcrid olunmuş otaqları olmalıdır. Məktəbin yaxşı işıq sistemi, ventilyasiyası, istixanası, suyu, kanalizasiyası olmalıdır. Sinif otaqlarında biryerli partalar, qara lövhə, mikrofon qurğusu, böyük və kiçik güzgü olmalıdır.

Məktəbin salonu olmalı, orada kino filmlər göstərilməlidir.

Məktəbin avadanlığı, bədii tərtibatı hifz-səhiyyə qaydalarına uyğun olmalıdır.

Məktəbdə təcrid olunmuş tibbi otaq olmalı və həmin otaq tibbi avadanlıqla təmin edilməlidir.

Məktəbdə kitabxana təşkil edilməlidir. Burada zəruri dərslər, tədris vəsaitləri olmalıdır.

Məktəb xüsusi qeydiyyat aparır və hesabat verir. Pedaqoji qeydə alınan əsas sənədlərinə uşaqların ilkin siyahısı kitabı, şagirdin şəxsi işi, sinif jurnalı aiddir. Hər bir şagird üçün şəxsi iş aparılır və orada aşağıdakı mə'lumatlar qeyd edilir: a) şagird haqqında ümumi mə'lumat; b) qəbul komissiyasının qərarı; v) uşağın sağlamlıq vəziyyəti; q) şagirdin təlim müvəffəqiyyəti və davranışı; d) şagirdin inkişaf dinamikasını əks etdirən xasiyyətname (hər il üçün).

Şagirdlərin davamiyyət və müvəffəqiyyətinin göstəricisi sinif jurnalıdır. Jurnalda hər bir fənn müəllimi qeydlər edir. Sinif jurnalından əlavə hər uşağın bilik və davranışını əks etdirən qiymət cədvəli olur. Rüblik və illik qiymətlər cədvəlinə qeyd edilir.

Direktor məktəbin bütün fəaliyyəti haqqında təhsil orqanları qarşısında hesabat verir. Hesabat müxtəlif formalarda tərtib edilir.

9. PEŞƏYÖNÜMÜ ÜZRƏ İŞİN MƏZMUNU, TƏRKİB HİSSƏLƏRİ.

Peşəyönümü üzrə işin məzmunu və tərkib hissələrinə peşə maarifi, peşə məsləhəti, gəncləri peşələr üzrə seçmək, peşə adaptasiyası, məzunların işə düzəldilməsi məsələləri daxildir.

Peşə maarifinə korların xüsusiyyətlərinə uyğun ayrı-ayrı peşələr, onların məzmunu, mahiyyəti, mövqeyi, perspektivliyi xüsusiyyətləri, peşələrə yiyələnməyin yolları və s. haqqında bütün məlumatlar, izahatlar aiddir.

Peşə maarifi bütövlükdə ölkənin, respublikanın, müvafiq rayonun, şəhərin və kəndin xalq təsərrüfatının tələbləri ilə üzvü surətdə bağlı olmalıdır. Xalq təsərrüfatı üçün zəruri olan kütləvi peşələrin təbliğinə daha çox üstünlük verilməlidir.

Peşələrin təbliğində inandırma üsulunun əl metod və priyomlarından istifadə olunmalıdır ki, defektli yeniyetmələrdə "Bütün peşələr gözəl və şərəflidir", "Peşəni sevib seçmək lazımdır", "Peşə seçmək cəmiyyət qarşısında böyük məs'ulyyət tələb edir" və s. ideyası yaranır. Peşələrin məzmunu və xüsusiyyətləri barədə onlar ən zəruri biliklər əldə edə bilsinlər.

Peşə maarifi üzrə iş sistemi və forması müəyyənləşdirilərkən, təbliğatın keyfiyyətinə əsaslı tə'sir göstərə bilən bir sıra amillər-defektli məktəblilərin yaş səviyyəsi, istehsalat əhatəsi, iqtisadi rayonların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn, korlar məktəbinin VII-XI sinif şagirdləri ilə aparılacaq işin əsasını xalq təsərrüfatının başlıca sahələri üçün zəruri olan peşələrin təbliği, həmin peşə sahiblərinə verilən müasir tələblər, peşələrin məzmunu və xüsusiyyətləri, onlara yiyələnməyin yolları barədə bilik və bacarıqların aşılması təşkil edilə bilər.

Peşə maarifi üzrə işlər bir sistemlə təşkil edilməlidir ki, onun nəticəsi defektli uşaqların marağ, meyl və bacarıqlarının inkişafına səbəb olsun. Kor şagirdlərdə peşələr haqqında tam təsəvvür yaratsın.

Peşə məsləhəti kor şagirdləri peşələrə düzgün istiqamətləndirmək, onların meyl və bacarıqlarına müvafiq peşə seçmələrini təmin etmək üçün verilir. Kor uşaqlara verilməsi zəruri olan peşə məsləhətinin məzmununa da təxminən aşağıdakı məsələləri daxil etmək olar:

a) peşə seçməkdə təbii və fizioloji məhdudluğun nəzərə

alınması;

b) əmək fəaliyyətinin növü üzrə təklif;

v) peşənin münasibliyi;

q) peşə sahəsinin perspektivliyi və ictimai mövqeyinin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti;

ğ) peşəyə yiyələnməyin yolları.

Peşə məsləhətinin istiqaməti bilavasitə kor şagirdlərin peşə marağının səviyyəsi əsasında müəyyənləşdirilir.

Məsələn, peşəyə yüksək marağ göstərən meyl aydın görünən kor uşaqlara məsləhət aşağıdakı məsələlər üzrə verilə bilər:

1. Defektli (kor) şagirdin meyl göstərdiyi konkret sahə üzrə mütəxəssis hansı müəssisələrdə hazırlanır? Bu sahələrdə çalışma istəyən şəxslərə qarşı tələblər nədən ibarətdir?
2. Kor uşağın meylinə və bacarığına uyğun gələn peşələr haqqında psixoloji məsləhətlər.
3. Kor şagirdlərin sağlamlığının onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin tələblərinə uyğunluğu barədə tibbi məlumat və s.

Peşə marağı olmayan və meyl göstərməyən kor şagirdlərə verilən məsləhətin məzmunu yuxarıdakıdan bir qədər fərqli olur. Əvvəlcə kor şagirdlərdə peşəyə marağ və meyl yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar iş aparılır. Şagirdin hansı sahədə əmək sərf edə biləcəyi imkanları aşkara çıxarılır və ona məsləhətlər verilir. Deməli, ikinci qrupa daxil olan kor uşaqlara təkcə məsləhətlər verilmir, eyni zamanda onlarda peşə marağının yaranması və inkişafı üçün tərbiyəvi iş də aparılır.

Peşə məlumatlarının məzmununa peşələrin əsas növləri, tədris müəssisələri, korlar ilə bağlı istehsalat müəssisələri əməyin məzmunu və əmək şəraiti ilə tanışlıq; müxtəlif peşə və ixtisaslar üzrə kadrlara olan ümumi və yerli tələbat; peşələrin təkmilləşdirmə imkanları və perspektivləri barədə izahat işin tərkib hissəsidir.

Korlara peşə məsləhəti üzrə iş üç mərhələdə aparılır: hazırlıq, aydınlaşdırıcı və tamamlayıcı.

Hər bir defektli (kor) şagirdin psixoloji imkanlarını aşkara çıxarmaq, bacarığını inkişaf etdirmək və peşə seçmək üzrə ona düzgün məsləhət vermək, bilavasitə şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də peşə məsləhətinə başlamazdan əvvəl, şagirdlər ətraflı öyrənilməlidir.

Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi nəticəsində toplanmış mə'lumatlar həm şagirdlərin imkanlarını düzgün qiymətləndirmək və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, həm də peşə seçməyə tə'sir göstərmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Defekli (kor) uşaqlara peşə məsləhətini xüsusi məktəbin bütün kollektivi, o cümlədən sinif rəhbəri, tərbiyəçilər, fənn müəllimləri, dərnek rəhbərləri, məktəbin həkimləri, valideyn komitəsi, məktəbin rəhbərləri, şagird təşkilatının rəhbərləri verə bilər...

Xüsusi məktəblərdə gəncləri peşələr üzrə seçmək demək olar ki, peşə orientasiyası üzrə işin ən məs'uliyətli dövrü sayılır. Bu iş bə'zən xüsusi məktəblərdə VIII-XI sinif (buraxılış) şagirdləri ilə aparılır. VIII sinifdə oxuyan kor şagirdlərin hər birinin qarşısında iki yol var: IX sinifdə oxumaq və ya korlar cəmiyyəti nəzdindəki təhsil-istehsalat kombinatlarına (təhsili axşam məktəblərində davam etdirməklə) keçmək. Burada söhbət şagirdlərin hər birini konkret olaraq hansı yola istiqamətləndirməkdən getməlidir.

Kütləvi məktəbin X və xüsusi məktəbin XI sinif şagirdlərinin dayandığı astanadan insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə gədən yolların sayı xüsusilə çoxdur. Gələcəkdə xoşbəxt yaşamaq, xalqa, Vətənə daha çox xeyir verə bilmək üçün hansı yolla getmək lazımdır? Məhz bu suallara cavab da həmin mərhələdə verilməlidir.

Defekli gənclərin xüsusiyyətlərinə uyğun peşələr seçmək işində kütləvi məktəblərlə xüsusi məktəblərin bir sıra fərqli cəhətləri vardır. Ona görə də xüsusi məktəblərdə əməyin elmi təşkili laboratoriyasının yaradılması zəruridir.

Xüsusi məktəblərdə peşə orientasiyası üzrə işin mühüm mərhələlərindən biri peşə adaptasiyasıdır. Bunun mahiyyəti defekli gənclərin müvafiq iş şəraitinə, xüsusilə istehsalat əməyinə alışdırmaqdan ibarətdir. Mə'lum olduğu kimi əmək prosesində bir sıra psixoloji çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, habelə ən yüksək göstəricilər əldə edə bilmək bacarıqları peşə adaptasiyasının əsasını təşkil edir.

Peşə adaptasiyası eyni zamanda peşənin seçilməsində yol verilmiş nöqsanların və müvəffəqiyyətsizliklərin göstəricisi olur. Peşə adaptasiyasının zəifliyi, qüsurları nəticə e'tibarı ilə istehsalın bu və ya digər sahələrində kədr axıcılığının yaranması üçün əsas vasitələrdən biri ola bilər.

Xüsusi məktəblərdə peşə orientasiyası üzrə məktəb şəraitin-

də əsasən defekli (kor) şagirdlərin ictimai-faydalı əməyə cəlb olunması, əmək tə'limi və peşə məşğələlərinin yüksək səviyyədə aparılması, istehsalat ekskursiyalarının və istehsalat təcrübələrinin fakultativ məşğələlərin düzgün və səmərəli təşkili, sinifdən kənar vaxtlarda və ailədə şagird əməyinin təşkilinə göstərilən qayğı ilə bağlıdır. Bunların birində yol verilən nöqsan və ya səhlənkarlıq nəticə e'tibarilə şagirdlərin əmək fəaliyyətinə mənfəi tə'sir göstərir.

Mə'lumdur ki, peşə orientasiyası işinin mərkəzi xüsusi məktəbdir. Lakin xüsusi məktəb həmin işin mərkəzi yox, şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanmasında iştirak edən korlar cəmiyyəti nəzdindəki xüsusi tədris müəssisələri, kombinatlar və onların nəzdindəki istehsalat-təhsil müəssisələri ilə birlikdə aparılmalıdır. Bunların fəaliyyətini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirmək məqsədilə korlar məktəbinə hamilik edilir. Həmin təşkilat, idarə və müəssisələr eyni zamanda hər bir gəncin bilavasitə imkanlarına müvafiq işlə vaxtında tə'min olunması qayğısına da qalmalıdır.

Defekli gənclərin peşə adaptasiyası işin həlledici mərhələsi olduğundan tədris müəssisələri, idarə və təşkilatlar həmin gənclərdə seçdiyi peşəyə möhkəm maraq və meyl tərbiyə etmək, əməyə yaradıcı münasibət formalaşdırmaq və onların ustalığını artırmaq üzrə xüsusi tədbirlər və iş formaları hazırlamalıdır. Buraya korların xüsusiyyətlərinə uyğun olan texniki dərnekələrdə iştirakını tə'min etmək, onlara aid olan peşələr üzrə sərğilər düzəltmək, müsabiqələr keçirmək və s. aid etmək olar.

Mə'zunların işlə tə'min olunması isə peşəyə hazırlamaq üzrə işin son mərhələsi sayılır. Bu işin müvəffəqiyyəti məktəb rəhbərliyinin, Respublika Təhsil Nazirliyinin xüsusi məktəblər şö'bəsinin, həmkarlar İttifaqı Respublika komitəsinin və nəhayət, respublika korlar cəmiyyətinin birgə fəaliyyətindən və qayğısından asılıdır.

Respublika korlar cəmiyyəti korlar məktəbini bitirmiş gənclərin işə düzəldilməsi bərədə bə'zi tədbirlər həyata keçirir. Mə'zunlardan işsiz qalan olmur. Lakin hər bir defekli uşağın qabiliyyətinə uyğun işlə tə'min edilməsi sahəsində hələ ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Bu da istehsal prosesində bir sıra çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Nəticədə kombinatlarda istehsal olunan malın keyfiyyəti aşağı düşür, maya dəyəri yüksəlir.

Ona görə də xüsusi məktəblərdə şagirdləri qabiliyyətinə

uyğun peşələrə hazırlamaq lazımdır.

Aparılan tədqiqatlar və qabaqcıl təcrübə göstərir ki, kor şagirdləri qabiliyyətlərinə uyğun peşələrə hazırlamaq üçün əsasən iki cəhət nəzərə almaq lazımdır:

a) defektli şagirdlərin peşələrə olan maraq və meyllərinin dəqiq öyrənilməsi;

b) Xüsusi məktəbdə peşə orientasiyası üzrə işin forma və metodlarının aşkara çıxarılması.

Kütləvi məktəblərdə şagirdlərin peşələrə olan maraq və meyllərin öyrənilməsi ilə əlaqədar tədqiqatlarda əsasən üç komponent qeyd olunur:

1. "Maraqlar xəritəsi"nin tətbiqi.
2. Fəaliyyət sahələrinin və peşə növlərinin geniş siyahısının tərtibi.
3. Dəqiqləşdirici söhbətlərin aparılması.

Təcrübə göstərir ki, "Maraqlar xəritəsi" şagirdin bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə olan marağını onun xüsusiyyətlərini ancaq təxmini müəyyənləşdirməkdə kömək edir. Maraqların xüsusiyyətləri barədə fikir söyləmək üçün şagirdin özü ilə fərdi surətdə söhbət aparmaq lazımdır. Çünki "Maraqlar xəritəsi" vasitəsilə aparılan araşdırmalarda şagirdin peşələrə olan maraq və meyllərini, seçdiyi peşəni dəqiq müəyyənləşdirmək böyük çətinlik tələb edir. Çünki çox zaman bu sənədlərdə şagird bir neçə peşənin adını çəkir. Bə'zən isə öz xüsusiyyətlərinə münasib olmayan bir peşənin onun gələcək peşəsi olacağını bildirir. Buna görə də defektli şagirdlərlə bilavasitə fərdi söhbətlər aparmaq daha vacibdir.

Pedaqoji və defektoloji ədəbiyyatlarda dəqiqləşdirici söhbət adlandırılan belə söhbətlərin köməyiylə görmə qabiliyyəti olmayan şagirdin suallara əvvəllər verdiyi cavabların nə dərəcədə real olduğunu yə'qinləşdirmək mümkün olur. Bu da kor uşağa veriləcək peşə məsləhətinin hansı istiqamətdə aparıla biləcəyini əvvəlcədən planlaşdırmağa köməklik göstərir və onun səmərəliliyini artırır.

Aparılacaq söhbətin məzmunu əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Bunun üçün şagirdin "Maraqlar xəritəsi"ndə və anketdə verdiyi cavablar diqqətlə öyrənilir. Dəqiqləşdirici söhbətin məzmunu təxminən aşağıdakı məsələləri əhatə edə bilər.

1. Kor şagird adını qeyd etdiyi peşələrdən hansına daha çox maraq göstərir, peşə seçməkdə onun inamı.

2. Şagirdi bu peşəni seçməyə sövq edən səbəblər hansılardır?
3. Şagirdin seçdiyi peşə haqqında mə'lumatı varmı? Həmin mə'lumatı haradan alıb?
4. Şagird özünün bütün xüsusiyyətlərini həmin peşəyə sahib olmaq üçün yararlı və uyğun hesab edirmi?
5. Şagird seçdiyi peşəyə yiyələnməklə əlaqədar nə kimi işlər görür, onun konkret tədbirləri nədən ibarətdir?
6. Seçdiyi peşənin xüsusiyyətləri barədə ona nələr mə'lumdur?

Bu peşəyə sahib olmağın yol və vasitələrinə nə dərəcədə bələddir?

7. Korların xüsusiyyətlərinə uyğun hazırda ən çox ehtiyac hiss olunan peşələrə şagirdin münasibəti necədir?

Şagirdlərin peşələrə maraq və meylləri korlar məktəbində şifahi və anket sorğusu, şagirdin özünün potensial imkanını, fərdi və frontal söhbətlər və s. əsasında müəyyən edilir. Bu məktəblilərin peşəyə hazırlanmasında mühüm mərhələdir.

Kor şagirdlərin peşəyə hazırlanmasının səmərəli vasitə və yollarını müəyyənləşdirərkən, birinci növbədə onların gələcəkdə işləyəcək müəssisələrin kadrlara ehtiyacı, məktəblilərin meyl və maraqları, fizioloji xüsusiyyətləri, habelə müxtəlif fənlərin bu baxımdan imkanları nəzərə alınmalıdır.

Hazırda korlara aid idarə və müəssisələrdə müxtəlif peşə sahiblərinə, o cümlədən, dəzgahçı, yıgıcı, daşıyıcı, möhürləyici, seçici, hörücü və s. xüsusi ehtiyac duyulur. Buna görə də ümumtəhsil fənlərinin tədrisi prosesində həmin kütləvi peşələrə şagirdlərdə rəğbət hissi, maraq və meyl tərbiyə etmək defektoloqların ən başlıca vəzifəsi olmalıdır. Korlar məktəbində işləyən hər bir defektoloq-müəllimlər şagirdlərə elmlərin əsaslarını dərinləndirərək öyrətməklə yanaşı, defektli məktəbliləri çalışmağa, yaradıcı fəaliyyət göstərməyə alışdırmalıdır.

Xüsusi məktəblərdə təhsil alan şagirdlərdə belə keyfiyyətlərin formalaşdırılması əsasən dərslə (fizika, kimya, riyaziyyat, əmək tə'limi və s.) sinifdən və məktəbdənkenar tədbirlər (ekskursiyalar, görüşlər, disputlar, dərnekələr və s.) prosesində aparılır. Məktəbdə öyrənilən tədris fənləri bunun üçün böyük imkanlara malikdirlər. Bu sahədə işin müvəffəqiyyəti məhz, həmin imkanlardan nə dərəcədə və necə istifadə etməkdən asılıdır.

9.2. Korlara aid peşələr və onların xüsusiyyətləri.

Adətən, insanın peşə seçmə sahəsində bu və ya başqa fəaliyyətə yararlılığında işin sür'əti, dəqiqliyi, intensivliyi, əsas götürülür. Bunlar insanın qabiliyyət və bacarığı ilə yanaşı, temperament və xarakterilə də bağlıdır. İşin sür'əti dedikdə, müəyyən məhsulun istehsalı üçün tələb olunan vaxt başa düşülür. Eyni bir miqdarda məhsulun istehsalı üçün daha az vaxt sərf etmək həmin işə insanın yararlılığını göstərən əlamətlərdən biridir. Lakin bu əlamət anadangəlmə olmayıb bir sıra amillərdən asılıdır. Hər şeydən əvvəl, iş sür'əti aşılınmış vərdişlərlə bağlıdır. Mə'lumdur ki, işin sür'əti artarsa ona sərf olunan vaxt xeyli azalacaqdır. Lakin vaxta qənaət, işin icrasını sür'ətləndirmək yalnız vərdişlə məhdudlaşmır. Burada defektli uşaqların normal uşaqlara nisbətən əmək qabiliyyətinin dar çərçivədə olması xüsusiyyətinə uyğun mütəşəkkillik, planlılıq, şüurluluq, tənqidlilik kimi mühüm xarakter əlamətləri də mühüm rol oynayır. Əmək alətlərinin qaydada olması, iş yerinin müasir tələblərə uyğun qurulması da iş sür'ətinin artmasına müsbət tə'sir göstərə bilər.

Təcrübə göstərir ki, işin sür'əti vacib olsa da insanın həmin işə yararlılığının tə'yin edilməsi üçün hələ kifayət deyildir. Əsas məsələ işdə olan dəqiqlikdir. Əgər işin icra sür'əti insanın bu və ya başqa peşəyə yararlılığını kəmiyyət cəhətdən xarakterizə edərsə, icranın dəqiqliyi bu yararlılığı keyfiyyət cəhətdən tə'yin edir. Psixoloq N.D. Levitov bu məsələdən bəhs edərək yazır ki, insan nə qədər cəld işləsə də, əgər aşağı keyfiyyətli məhsul istehsal edərsə, onu həmin işə yararlı hesab etmək olmaz.¹

Gənclərin bir qismi müstəqil fəaliyyət göstərən respublikamızın onlara göstərdiyi qayğıdan düzgün nəticə çıxararaq, gözəl imkanlardan istifadə edərək, öz işlərini günün tələbi səviyyəsində qurmağı bacarırlar. Mə'lum olduğu kimi, gənclərin tərbiyəsində, onların mətinləşməsində, hərtərəfli inkişafında respublikamızın milli tə'limi qüdrətli vasitədir. Hər bir gənc sevdiyi peşəni sevməlidir, onun mütəxəssisi olmalıdır. Xüsusi məktəblərdə şagirdlərin istehsalata hazırlıq tə'liminin bitməsinin qərara alınması anomal uşaqların inkişafındakı nöqsanların korreksiyasında əməyin rolundan, onların

məktəbdən sonra cəmiyyət həyatına kamil daxil olması lüzumundan irəliyə gəlir; o, xüsusi məktəb şagirdlərinin şəxsiyyətinin formalaşması vəzifələri ilə, demokratik cəmiyyətin vətəndaşı kimi öz mövqeyini təsdiq etməklə müəyyənləşdirilir.

Respublikamızın milli defektologiyası anomal uşaqların əmək hazırlığı vəzifələrini bu cür formula edir: anomal uşaqlarda əməyə olan münasibəti tərbiyə etmək və şəxsiyyətin müvafiq keyfiyyətlərinin formalaşması (kollektivdə işləmək bacarığı, məs'uliyət, müstəqillik və s.); uşaqların əqli və fiziki inkişafındakı nöqsanları əmək tə'limi vasitələri ilə korreksiya və kompensasiya edilməsi məktəb mə'zunlarına istehsalatda işləməyə imkan verəcək, əmək vərdişləri aşılınmasına nail olacaqdır.

Əşitmə qabiliyyəti qismən pozulmuş uşaqlar üçün bir sıra sənətlər, o cümlədən ağac, metal emalı üzrə işləmək üçün ixtisaslaşmaq imkanları verilir. Bu işi həyata keçirməkdə müəllim və qrup tərbiyəçilərinin təşəbbüsü vacibdir. Xüsusi məktəb şagirdlərini ictimai istehsalın tələblərini əks etdirən əməyin müasir növlərinə hazırlamağa istiqamət vermək və onlar üçün seçmək imkanları yaratmaq lazımdır. Bu, nisbətən aşağı sinif şagirdləri üçün də vacib bir məsələdir, müasir istehsalatda ibtidai məktəb şagirdlərinin yerinin müəyyən olunması, işlə tanışlıq xüsusi diqqət tələb edir. Amma burada da dülgərlik sənəti üzrə, sənayenin tikmə və ayaqqabı sahələrində, boyaqçı, toxucu, çilingər peşələri üzrə tə'lim almaq imkanları vardır. Bu tə'lim prosesində uşaqda öz əmək fəaliyyətini müstəqil, məqsəduyğun təşkil etməyi formalaşdırmağa imkan verən şəraitin yaradılması sayəsində mümkün olmuşdur. Təcrübə göstərir ki, xüsusi məktəblərin mə'zunları kənd təsərrüfatında yaxşı işləyirlər. Təsərrüfat işlərində bağda və bostanda yaxşı əmək tə'limi keçilən məktəblilərin iş təcrübəsi maraqlıdır. Mə'zunlar yaşadıkları ərazidəki tikinti və təsərrüfat sahələri üzrə hazırlıq və şəxsi imkanlarına münasib işə qəbul edirlər.

Kütləvi məktəb şagirdləri kimi, anomal uşaqların da peşələr üzrə bölünməsində onların ictimai tələblərini, maraqlarını, meyl və bacarıqlarını hesaba almaq lazımdır. Uşaqların fiziki və əqli inkişafında pozğunluqların olması bu prosesə müəyyən özünəməxsusluq daxil edir və peşə seçməkdə çətinlik törədir.

Xüsusi məktəb şagirdləri üçün peşə seçmək əksər hallarda bu cür məhdudlaşır ki, onlar yalnız bir peşə seçməli olurlar. Şagirdlə-

¹ Н.Д. Левитов. Психология труда, М., 1963, с. 163.

rin bu və ya digər peşəni seçmə imkanı üçün tibbi və pedaqoji göstəricilər müəyyən edici əhəmiyyət kəsb edir. Bu iş əmək dərslərində, digər ümumtəhsil fənlərində, məktəbyanı sahələrdə, həmçinin ekşkursiya və istehsalat təcrübələri zamanı həyata keçirilir.

Anomal uşaq və gənclərin əmək və peşə hazırlığı çərçivəsində müvafiq sənətlərin sayının artırılması yenə də aktual vəzifə olaraq qalmaqdadır.

Bu baxımdan məktəb və elmi kollektivlər tərəfindən sənaye və kənd təsərrüfatında peşələrin müəyyən olunması üzrə böyük işlər aparılır. Bu da şagirdlərin ümumtəhsilinin və tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə, xüsusi texniki alətlərin işlənilib hazırlanmasına əsaslanan peşə seçmək imkanlarında yeni yolların tapılması nəticəsində mümkün ola bilər. Aparılan elmi-tədqiqat işləri və qabaqcıl tədris kollektivlərinin işinin öyrənilməsi yolu ilə peşə seçmə imkanlarının məzmunu müəyyən olunur və metodlar bir qayda olaraq yenidən işlənir. Xüsusi məktəblər üçün müxtəlif əmək növləri üzrə yeni proqram layihələri işlənilib hazırlanır ki, bu da anomal uşaqlar üçün münasib peşələrin seçilməsi üçün imkan verir.

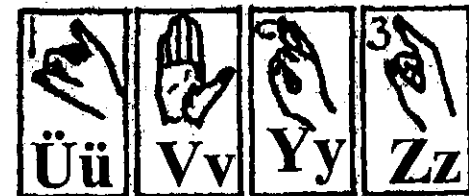
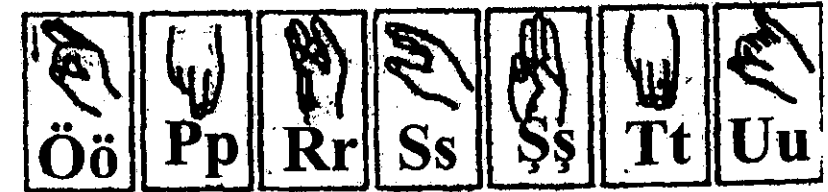
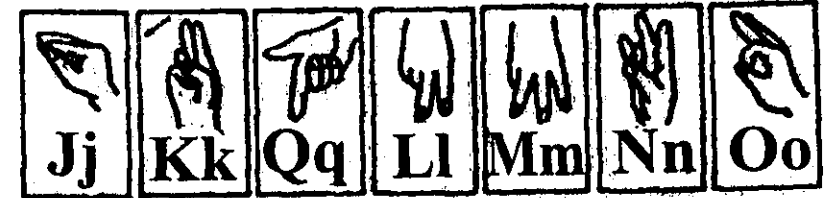
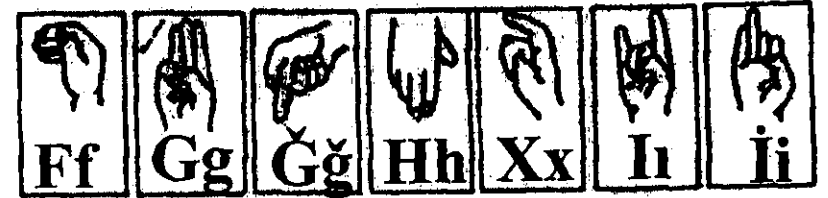
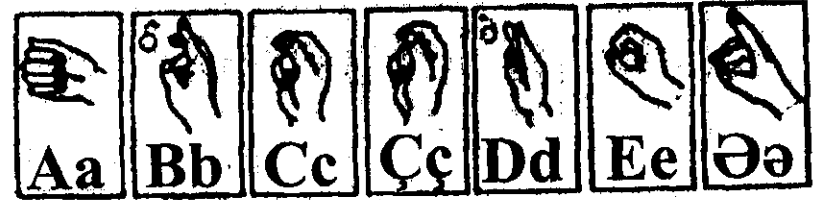
TƏKLİFLƏR

1. Xüsusi məktəblərlə baza müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsini sistemli hala salmaq.
2. Anomal uşaqların təlim-tərbiyə işinin məzmunu, forma və metodlarını yenidən təkmilləşdirmək.
3. Məktəbin, baza müəssisəsinin, valideynlərin qarşılıqla əlaqəsini təmin edən real planlar hazırlayıb həyata keçirmək.
4. Təcrübə mübadiləsi aparmaq və qabaqcıl təcrübəni yaymaq məqsədilə seminar-müşavirələr keçirmək.
5. Peşəyönümü işini rayon, şəhər miqyasında əlaqələndirmək (yerli şəraitə müvafiq).
6. Anomal uşaqların şəxsiyyətini, onların peşə seçməyə hazırlamaq üçün pedaqoji kollektivin əlbir işi.
7. Anomal uşaqlarda peşə seçməkdə marağın inkişafı, fiziki və zehni cəhətdən sağlam olanlar üçün yaş xüsusiyyətini gözləmək.
8. Anomal uşaqları peşə seçməyə hazırlayarkən ailə və pedaqoji kollektivin əlbir işi.
9. Müstəqil peşə ixtisası seçərkən anomal uşaqların fəallıq mövqeyinin formalaşdırılması.
10. Peşəyönümü üzrə işdə, məktəbdə, sinifdən xaric tədbirlər prosesində onların marağını öyrənmək.
11. Əmək təlimi və məhsuldar əmək prosesində anomal uşaqların fəhlə peşələrinə yönəldilməsi.
12. Anomal uşaqları peşə seçməyə hazırlamaq üçün sinifdən xaric və məktəbdən xaric tədbirdən istifadə etmək.
13. Sənaye üzrə peşələrin seçilməsinə nəzarət etmək.
14. Kənd təsərrüfatı peşələrinin seçilməsinə hazırlamaq və peşəyönümü işinin məzmunu və metodikasını öyrənmək.
15. Dərsdə və sinifdən xaric tədbirlərdə kənd təsərrüfatı eməyinə peşə marağının formalaşdırılması.
16. IV-VIII siniflərdə anomal uşaqların gələcək təlim profilini şüurlu seçməyə hazırlamaq üçün məktəb, ailə və karlar cəmiyyətinin əlbir görəcəkləri işin məzmunu, forması və metodlarını tərtib etmək.
17. Anomal uşaqların kütləvi fəhlə peşələrinə yönəldilməsində tədris istehsalat kombinatlarının fəaliyyəti.
18. Anomal uşaqların seçdikləri peşəyə sarsılmaz marağın forma-

laşdırılması üzrə sinifdən xaric işlərin forma və metodlarının planı hazırlansın.

19. Peşə ixtisasına yönəlmək üçün xüsusi məktəb mə'zunlarını müəssisəyə və kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinə təhkim etmək.
20. Anomal uşaqlar üçün tədris-istehsalat kombinatlarında təlimi məhsuldar əməklə əlaqələndirmək prinsipini yaratmaq, həyata keçirmək.
21. Anomal uşaqlar üçün texniki-peşə təhsili verən xüsusi məktəblərin açılması məqsədə müvafiqdir.

KARLARIN LATİN QRAFİKALİ AZƏRBAYCAN ƏL ƏLİFBASI

Korların istifadə etdiyi BRAYL əlifbası

A	B	C	Ç	D	E	F	G
•	•	•	•	•	•	•	•
	•	•	•	•	•	•	•

J	K	Q	L	M	N	O	Ö
•	•	•	•	•	•	•	•
•	•	•	•	•	•	•	•

P	R	S	Ş	T	U	Ü	Y
•	•	•	•	•	•	•	•
•	•	•	•	•	•	•	•

Ə	F	G	Ğ	H	X	V	Z
•	•	•	•	•	•	•	•
•	•	•	•	•	•	•	•

,	.	:	;	!	?	()
•	•	•	•	•	•	•	•
•	•	•	•	•	•	•	•

)	"	"	"
•	•	•	•
•	•	•	•

A	
1	4
2	5
3	6

RƏQƏMLƏR

0	1	2
•	•	•
•	•	•
•	•	•

3	4	5
•	•	•
•	•	•
•	•	•

6	7	8
•	•	•
•	•	•
•	•	•

9	10
•	•
•	•
•	•

RƏQƏM İŞARƏLƏRİ

+	-	*	/	=	>	<	()
•	•	•	•	•	•	•	•	•
•	•	•	•	•	•	•	•	•

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov M., Tə'lim-tərbiyə işində nitq nöqsanlarının islahı, Bakı, UGen., 1948.
2. Abbasov M., Tə'lim-tərbiyə işində nitq nöqsanlarının islahı, Bakı, UGen., 1978.
3. Abdullayev A., Kərimov Y., İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası, "Maarif", Bakı, 1968.
4. Власова Т., Певзнер М., Учителю о детях с отклонениями в развитии, М-1973.
5. Qaralov Z., Hüseynov Ə., Məktəblilərdə peşəyə maraq və meyllərin yaranmasına tə'sir edən amillər, Bakı, "Maarif", 1980.
6. Qasimov S., Azərbaycanda xüsusi məktəblərin inkişaf tarixi (1916-1990), Bakı, 1992.
7. Qasimov S., Anomal uşaqların peşəyə istiqamətləndirilməsinin bə'zi məsələləri, Bakı, mMaarif-1995.
8. Qasimov S., Əhmədov A., Ana dilini uşaqların mənimsəmələrinin pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri, Bakı, 1995.
9. Qasimov S., Xüsusi məktəblərə uşaqların seçilməsinin bə'zi xüsusiyyətləri, Bakı, "Maarif", 1996.
10. Anomal uşaqların ana dilini mənimsəmələrinin xüsusiyyətləri, Bakı, 1998.
11. Qasimov S., Xüsusi məktəblərdə anomal uşaqların nitq inkişafı, Bakı, 1999.
12. Зикиев А.Г., Развитие речи слабослышащих учащихся, М., "Педагогика", 1976.
13. Замский Х.С., История Олигофрено педагогики, М., 1974.
14. Kərimov Y.Ş., Savad tə'liminin metodikası, Bakı, 1996.
15. Kərimov Y.Ş., III siniflərdə ana dili dərsləri (müəllim üçün vəsait), Bakı, "Maarif", 1973.
16. Коваленко Б.И., Коваленко Н.Б., Куличева Н.И., Тифло педагогика, З.,М., 1975.
17. Mayılov İ., Məktəblilərin peşə təmayülünün inkişafı və ictimai-faydalı əməyə hazırlanması, "Azərbaycan məktəbi" №6, 1968.
18. Surdoqedaqoqika, Pod redaksiyey prof. A.İ.Dyaçkova, М., 1963.
19. Şükürov Ə., Əmək tə'limi üzrə sinifdən xaric işlərin təşkili, Bakı, 1974.
20. Şükürov Ə., İbtidai siniflərdə əmək məşğələlərinin başqa fənlə-

- rin tədrisi ilə qarşılıqlı əlaqəsi, "Azərbaycan məktəbi", 1965.
21. Шиф. Ж.И.К психологии сравнения "Вопросы воспитания и обучени глухонемых и умственно остальных детей. М.Учпедгиз 1941.
22. Яармоленко А.В. Развитии личности при лишении зрения и слухо "Ученные записки ЛПУ" 1955.
23. Яармоленко А.В. Рол двигательные ошушения и чувственном познании при потерии слуха и зрения М. 1957.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
1. ƏLAHİDDƏ PEDAQOGİKA ELMİNİN YARANMASI	5
1.1. Əlahiddə pedaqogikanın məzmunu və tədqiqat metodları	5
1.2. Fiziki və psixi cəhətdən nöqsanlı (əlahiddə) uşaqların tə'lim-tərbiyəsinə dair fikirlərin yaranması	7
1.3. Ayır-ayrı ölkələrdə əlahiddə uşaqların tə'lim-tərbiyə işinə cəlb edilməsi	9
2. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİM PROSESİ	12
2.1. Tə'lim prosesinin mahiyyəti	12
2.2. Əlahiddə uşaqların biliklərə, bacarıqlara yiyələnmələrinin xüsusiyyətləri	13
3. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN MƏZMUNU	17
3.1. Tə'limin məzmunu haqqında anlayış	17
3.2. Tədris planı	18
3.3. Tədris proqramları	18
3.4. Dərslilər	21
4. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN PRİNİPLƏRİ	22
4.1. Tə'lim prinsipləri haqqında anlayış	22
4.2. Differensiallaşdırma və fərdi yanaşma prinsipi	22
4.3. Nitqin formalaşması ünsiyyət vasitəsi prinsipi	23
4.4. Tə'limin əmək həyatında hazırlıqla qarlılıqlı əlaqəsi prinsipi	25
4.5. Şüurluluq və fəallıq prinsipi	25
4.6. Əyanilik prinsipi	26
4.7. Münasiblik prinsipi	28
4.8. Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi	28
5. TƏ'LİM METODLARI	31
5.1. Tə'lim metodları haqqında anlayış	31
5.2. Müşahidə və nümayiş	31
5.3. Ekskursiyalar	32
5.4. Praktiki işlər	33

5.5. Müəllimin şifahi şərhı	33
5.6. Müsahibə	34
5.7. Kitab üzərində iş	35
5.8. Çalışmalar	35
5.9. Dodaqdan oxu metodu	36
6. ƏLAHİDDƏ UŞAQLAR ÜÇÜN MƏKTƏBLƏRDƏ TƏ'LİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI	44
6.1. Tə'limin təşkili formaları haqqında anlayış	44
6.2. Sınıf-dərs sistemi	45
6.3. Əmək tə'limi	48
6.4. Tədris işinin planlaşdırılması və hesaba alınması	53
6.5. Oyun uşaq fəaliyyətinin təşkili forması kimi	54
7. ƏLAHİDDƏ MƏKTƏBLƏRİN TƏRBİYƏSİ	61
7.1. Tərbiyənin prinsipləri	61
7.2. Tərbiyənin metodları	62
7.3. Mə'nəvi tərbiyə	66
7.4. Fiziki və əmək tərbiyəsi	69
7.5. Estetik tərbiyə	75
7.6. Ekoloji, iqtisadi və hüquq tərbiyəsi	79
7.7. Baş tərbiyəçinin tərbiyəçilərin işinə rəhbərliyi	84
7.8. Əlahiddə (xüsusi) məktəblərdə sinifdənənar işlərin təşkili	91
8. TƏŞKİLƏTİ-PEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏR	94
8.1. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəbin müəllimləri	94
8.2. Əlahiddə uşaqlar üçün məktəblərin idarə edilməsi və onlara rəhbərlik	97
9. Peşəyönümü üzrə işin məzmunu, tərkib hissələri	102
9.2. Korlara aid peşələr və onların xüsusiyyətləri	108
TƏKLİFLƏR	111
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	116
MÜNDƏRİCAT	118